

4 Het kleed dat gij draagt

Dan kies ik voor De Koning

Op 11 oktober 1980 vierde het CDA zijn fusiecongres. Applaus, bloemen en een bij acclamatie gekozen Piet Bukman als nieuwe voorzitter. Een geëmotioneerde Piet Steenkamp werd tot erevoorzitter benoemd. Mozes had zijn volk door de woestijn geleid. Eén teleurstelling schrijnt nog steeds. 'Mijn werk voor het CDA werd mij niet door iedereen in katholieke kring in dank afgenomen. Ik heb nooit één keer – en ik zeg dit met een zekere spanning in mij – één bemoedigend woord van de bisschoppen gehad. En ik had een goede relatie met kardinaal Alfrink. Nooit één keer is gezegd: volhouden! Marga Klompé was dik met de bisschoppen en die was fel tegen het CDA. Ik dacht wel eens hoe Alphons Ariëns in Twente werd tegengewerkt in de vorige eeuw. Die priester sjouwde voor de arbeiders. Hij probeerde een protestant-katholieke vakbeweging Unitas op te richten. Dat werd door de bisschoppen onmogelijk gemaakt. Ze hebben het ontbonden!' Met overlaande stem zegt hij: 'Het bestond al!'

Officieel was Van Agt nog niet opnieuw lijsttrekker. Gemor was hier en daar te horen. In het bestuur van de jongerenorganisatie waren er heel wat die de premier niet zagen zitten. Vlak voor de beslissende partijraad werd gepeild hoe men dacht. Velen zagen Lubbers het liefst als nummer één van de lijst. CDJA-vice-voorzitter Wim van de Camp had liever Jan de Koning en de latere vice-voorzitter van het CDA, Rob van de Beeten, was in elk geval tegen Van Agt.¹⁰³ Gebrek aan vertrouwen in de eerste man bleek ook op de partijraad zelf. Voorzitter Bukman stelde Van Agt voor als kandidaat-lijsttrekker, maar in plaats van een acclamatie-ovatie kwam er een schriftelijke stemming – netjes volgens de statuten – en een wat zure Bukman maakte na de middagpauze de volgende uitslag bekend: 248 voor Van Agt, 63 tegen. Van Agt kon voor de CDA-campagne rekenen op een polariserende PvdA. Haar partijcongres sprak een voorkeur uit voor een kabinet met de PPR en PSP, waardoor elk compromis over de kruisraketten onmogelijk werd.

Ruud Lubbers zegt over de opstelling van links: 'We werden vaak gered door Den Uyl, hij cementeerde het CDA.'

De opmaat voor de Kamerverkiezingen was voor het CDA een overgangstijd. Een nieuw leiderschap was aangetreden. Vier hoofdrolspelers uit de moeizame federatiejaren waren verdwenen: Kruisinga, Aantjes, Andriessen en nu ook Piet Steenkamp. Met Ruud Lubbers en Piet Bukman trad een generatie aan, die nog wel wortels had in de oude drie partijen, maar niet de typische hoeders van het erfgoed der vaders wilde zijn. Zij waren zakelijker, minder bevoegen en minder belast door de frustraties uit de voorbije periode. Hun interne pleidooi voor een nieuwe coalitie met de PvdA liet dit zien. Zij beseften echter maar al te goed dat voor de CDA-kiezers die overstap onverteerbaar zou zijn, als die gepaard zou gaan met een herhaling van de formatie van 1977. Het nieuwe CDA zou geen ballotages van zijn mensen meemaken en het schofferen van zijn premier-lijsttrekker al helemaal niet. Zo'n nieuw rooms-rood kabinet zou dus alleen denkbaar zijn als óf de PvdA een klinkende overwinning zou halen en Van Agt zich daarom terugtrok, óf als het CDA een mooie uitslag maakte en Van Agt probleemloos minister-president kon blijven.

Campagneleider Ries Smits trok daaruit de conclusie dat het CDA het land in moest gaan met een Hup-Dries-campagne, zelfs met de leuze *Kies de minister-president*. Die kreeg hij er niet door. Het partijbestuur zag de bui al hangen: zo werd alsnog Van Agts kabinet met de VVD inzet van de verkiezingen. Van Agt werd gemelijk nu zijn voorkeur van tafel moest. Smits: 'Op Dries kreeg je geen greep. Bukman, Lubbers en ik gingen naar het Catshuis om hem te bepraten, want de campagne stond hem niet aan. We werden ontvangen in de Damessalon, hij zat in zo'n stoeltje en rookte een sigaartje. Ruud moest het verhaal doen en Dries keek naar de punten van zijn schoenen, of bestudeerde zijn sigaartje. Vervolgens staarde hij naar het plafond. Ook Piet zei nog wat en toen zijn we weggegaan. Dries keek ons niet aan en heeft niet één woord gezegd. Op de terugweg zei niemand iets. We waren verbluft.'

Voor een Van Agt-campagne pleitte trouwens meer dan de tactiek van Ries Smits alleen. Zoals Den Uyl een stijl van optreden uit de jaren vijftig met de politieke polarisatiecultuur van de jaren zeventig verbond, zo deden meer politieke leiders dit in deze periode. Zij legden het vervolgens af tegen een nieuwe koers, die liberalisering van het sociaal-economisch leven verbond met een strakke toon op het punt van immateriële waarden, bij recht en orde. De vaderlijke Labour-premier

Jim Callaghan ging op die manier halverwege 1979 roemloos ten onder tegen de conservatieve leider Margaret Thatcher. In het najaar van 1980 verloor de wankelmoedige Jimmy Carter kansloos van de oud-gouverneur van California, Ronald Reagan. Het optimisme en succes, waarvoor diens zonnige Hollywood-glimlach symbool stond, lonkten nu eenmaal meer dan het doemdenken van Carter.

In West-Duitsland liep het net zo. Daar stond SPD-kanselier Schmidt voor zijn herverkiezing. De CDU, zusterpartij van het nieuwe CDA, schoof niet haar gematigde voorman, Helmut Kohl, naar voren, maar Franz Josef Strauss. Geen behoudend Duits politicus uit de jaren vijftig was zó welsprekend als deze Beierse slagerszoon. Hij was scherp van analyse en sprak tegelijk de taal van het volk en de *Stammtisch* onbekommerd. Geen Duits politicus was ook zo omstreden en onbeheerst. Helmut Schmidt bezorgde Strauss een pijnlijke verkiezingsnederlaag door zich als gematigd en sober staatsman te etaleren.

In dit klimaat pleitte veel ervoor dat het CDA zich, met Van Agt als lijsttrekker, weer als antipolarisatiepartij zou afficheren om daarmee vervolgens flink te polariseren. Het CDA leek eenvoudig campagne te kunnen voeren: kopieer Helmut Schmidts aanpak. De PvdA had zich in een doolhof gemanoeuvreerd: de partij die zij zo fel bestreed en de politicus die zij het heftigst verafschuwde, moesten ervoor zorgen dat een links blok van PvdA, PSP, PPR en D66 aan een meerderheid werd geholpen. Het waren het CDA en Van Agt die het tweede kabinet-Den Uyl tot stand moesten helpen brengen. Twee lastige punten kon de CDA-campagneleiding alleen niet negeren: de wens van de as Lubbers-Albeda met steun van De Koning en Bukman om de PvdA als mogelijke partner te blijven bejegenen, en het loyalisme. Een eensgezind CDA had een pakkende campagne kunnen voeren. Daarvan is Van Agt tot op heden overtuigd. 'Zonder die vermaledijde loyalisten zouden wij de verkiezingen hebben gewonnen. Dan hadden we vijf zetels meer gehad.'

Partijvoorzitter Bukman moest erop toezien dat de premier en de fractievoorzitter met elkaar overweg konden. 'Er zaten tussen die twee heren regelmatig spanningen. Ruud is een geweldige doener en hij moest die moeilijke fractie vertegenwoordigen, een club met loyalisten en Van Agt hield niet van loyalisten. Werden die twee het eens op het donderdagavond CDA-beraad in het Catshuis dan was ik al gauw geneigd het prima te vinden. Je kunt het in campagnetijd beter eens zijn over iets verkeerd dan verschil van mening hebben over iets goeds. Boude stelling, maar zo was dat wel zo'n beetje,' grijnst Bukman. Men

besloot dat het CDA in de campagne geen enkele partij zou uitsluiten, die constructief wilde mee regeren. Hoe meer Van Agt opriep tot depolarisatie en samenwerking, des te scherper zette Den Uyl zich tegen hem af. Het kwam de premier prima uit, ook al schudde hij mismooedig het hoofd.

Het zelfvertrouwen van het CDA was gegroeid nu de fusie alle voorstellingen had geloochenstraft. Het CDA was de enige partijpolitieke vernieuwing die was verwezenlijkt van al die creatieve voorstellen sinds 1967. De PPR bleef een sektarisch clubje in de linkse marge, D66 had nog niets opgeblazen van het oude bestel, DS'70 was een vuurpijl gebleken en ook de grote, brede Progressieve Volkspartij was nooit iets geworden. Het CDA, dat stond er. Er was meer. Het produceren van nieuwe ideeën ging onverminderd door. De commissie van gouverneur Sjeng Kremers, volgens insiders de beoogd opvolger van Van Agt, kwam met een Program van Uitgangspunten. Auteur was Hans Borstlap, die zich onder Oostlander in het Wetenschappelijk Instituut had ontwikkeld van sociaal-economisch denker tot allround ideoloog van de nieuwe generatie. Hij ging door waar hij met *Gespreide Verantwoordelijkheid* was gebleven.

De filosofie van het CDA kreeg nieuwe lading en een nieuwe toon. Het hart ervan waren vier kernbegrippen die de komende tien jaar richting zouden geven aan de politiek van het CDA: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. Ze hebben gemeen dat ze een norm inhouden voor de meest wezenlijke relaties van mens en maatschappij. Gerechtigheid doet dat voor de relatie tussen individu en de overheid. Het houdt in dat de overheid de maatschappij rechtvaardig moet ordenen. Zij moet burgers en hun sociale verbanden ruimte bieden voor hun eigen verantwoordelijkheid. Solidariteit is de norm voor de relaties van mensen onder elkaar, de grondtoon van hun samenleven. Daarin komt de medeverantwoordelijkheid voor het lot van de ander naar voren, het besef dat niemand voor zichzelf bestaat. Rentmeesterschap verwoordt de opdracht om de schepping te bewaren, waarin ook het menselijk gezicht van de maatschappij behouden wordt. De mensen hebben het bestaan niet in eigendom, maar in beheer gekregen. Niet voor zichzelf maar om dat gaaf over te dragen. Gespreide verantwoordelijkheid was het meest uitgediepte kernbegrip. Het geeft de norm aan voor de plaats en taak van de zingevingskernen van de samenleving. Gezin, bedrijf of ander sociaal verband, elk hebben zij een meerwaarde als de verantwoordelijkheden gespreid kunnen worden beleefd – als er geen dictaat wordt gegeven.

De vier kernbegrippen van het CDA zetten de meest herkenbare ideeën uit de drie partijtradities in een nieuw licht. Het denkwerk van Goudzwaard kreeg nieuwe samenhang door de door Oostlander herontdekte katholieke sociale leer. Uit de ARP was de gedachte van de soevereiniteit in eigen kring herkenbaar in de CDA-filosofie, maar er zat ook een relativering in van de gerichtheid op de overheid. Dat leefde sterk in de CHU, terwijl de nadruk op saamhorigheid in de menselijke gemeenschap een accent uit de KVP was. Het CDA bood nu meer dan een optelsom van die drie. Het gaf een eigentijdse samenhang tussen de waarden die voor christen-democratische politiek kenmerkend zijn.

Halfslachtiger was het verkiezingsprogramma van 1981. De commissie die het program moest schrijven, legde uiteindelijk over de kruisraketten twee teksten voor, de ene gericht op de lijn van het kabinet-Van Agt, de andere met ruimte voor een solo-optreden door Nederland. Om een explosie te verhinderen bedacht Lubbers een mengvorm van beide en die werd nog aanvaard ook. Verder was het program opvallend stevig. *Om een zinvol bestaan* heette het. Het bood de basis voor ingrijpender beleid dan bij *Bestek '81* mogelijk was gebleken. De ironie was dat die stevigheid noodzaak was geworden door een wankelmoedige CDA-fractie en makke VVD en dat diezelfde stevigheid de kansen op een wenselijk gevonden coalitie met de PvdA verkleinde. Frans Andriessen had gelijk gekregen zodra hij weg was.

Die stevigheid was te danken aan een hecht samenspel van de voorzitter en secretaris van de commissie: prof. Hans Franken en Arie Oostlander. Deze wijst op het belang van Frankens onafhankelijke houding. 'Hij was een geweldige voorzitter. Bij de eerste bijeenkomst zei hij doodleuk: "Wie een dure wens uit, schieten we neer!" De politieke keuzen van het CDA zélf moesten heel scherp worden aangegeven, niet wat er allemaal aan verlangens bestond bij allerlei deelbelangen. Zo kwam er een program dat een trend zette.'

De verkiezingscampagne liet een vertrouwd beeld zien. De matadores Den Uyl en Van Agt stonden lijnrecht tegenover elkaar. Ook al mocht Van Agt zijn kabinet niet tot inzet maken, het was geen kunst voor hem dit indirect toch te doen. 'Natuurlijk deed-ie het wel,' lacht Piet Bukman. 'Vanwege de Haagse verhoudingen kon dat niet. Als hij de gemeentegrens over was, kon dat best. Althans, hij deed het.' Van Agt had het voordeel dat Den Uyl niet in grote vorm stak. De spagaat van de PvdA-leider tussen zijn wens een nieuw kabinet te leiden en de ruk naar links van zijn partij, maakte hem verkramppt en wijdlopig tegelijk. Een *droomkoning* noemde Van Agt hem, toen economen uit de

PvdA de voorstellen van hun partij publiekelijk afvielen. Van Agt citeerde graag socialistische economen, zodra die een meer realistische koers bepleitten die in zijn straatje paste.¹⁰⁴

De CDA-campagne was aanvallend. Voor het eerst ging het zogeheten *Oostlander-team* functioneren, een clubje gisse medewerkers dat in moderne termen een *rapid-response-unit* zou heten. Het Centraal Verkiezingscomité bracht begin april de scherpste formuleerders van partijbureau, fractiestaf en Wetenschappelijk Instituut bijeen. Zij zorgden onder leiding van Oostlander voor lik-op-stuk-reacties. Die bleken ook nodig want de kiezers leken uitgekeken op de kemphanen Den Uyl en Van Agt. Half mei was de campagnestaf zelfs paniekerig. Het CDA zakte in geheime interne polls naar 38 zetels.¹⁰⁵ Van Agt was lange tijd passief tijdens zijn optredens. Hij werd op tv getackeld over plannen voor huurverhogingen, die volgens de PvdA verstopt zaten in de cijfers achter in het CDA-program. De huurders zouden door het CDA gemengeld worden. Dat dat niet waar was, was nog tot daar aan toe. Dat Van Agt geen idee had hoe hij dit kon ontzenuwen, was een slecht teken.

Ries Smits en Arie Oostlander grepen daarom naar een geheim wapen. Een van de lessen uit 1977 was dat Van Agt tot solisme neigde, tenzij hij iemand in zijn directe nabijheid had met wie het persoonlijk klikte. Niet de status van die begeleider, maar zijn verstandhouding met de lijsttrekker was doorslaggevend. 'Hij moest een omgeving hebben waarin hij bewonderd werd,' vertelt Oostlander. 'Ik bracht dat niet op. Kees Klop kon dat veel beter.' Hij bleek een gouden greep, maar een toevalstreffer, want onderdirecteur Klop van het Wetenschappelijk Instituut was geen geboren Van Agt-man. Zijn kracht was de ideologische analyse, waarbij hij gereformeerde rechtlijnigheid niet schuwde. Smits: 'Kees Klop heeft een bepaalde gevatheid, die klikte met de grillige Van Agt, die iets ondeugends heeft. Hij hield ook van een sigaartje en glaasje port laat in de nacht.'

Zelfs Kees Klop kon Van Agt niet altijd beteugelen. Zo verliep de voorbereiding van de lijsttrekkerspecial bij *Brandpunt* wat al te vrolijk. 'Dries en Kees hebben die nacht een fles port soldaat gemaakt. 's Morgens vroeg was de opname en Dries had hoofdpijn. De afspraak was dat het in één keer zou worden opgenomen en dat het niet zou worden overgedaan. Nou, het ging helemaal niet goed. De dondersteen Dries zegt: "Er is iemand op het dak bezig, ik word aldoor afgeleid. Het moet over." Er zat helemaal niemand op dat dak, maar het mocht wel over. Niet dat het daarna véél beter ging.'

Bij de voorbereiding van tv-debatten rekende de CDA-top op de steun van woningbouwspecialist en vleesetend politiek dier Gerrit Brokx. Die moest Van Agt trainen in cijfers en politieke handigheid en voorkomen dat hij nog eens onderuitging. Ook was er steun van Jan de Koning, de minister voor Ontwikkelingssamenwerking. Wie je ook hoort, *unisono* klinkt de bewondering voor de rol, die hij nu meer en meer op zich ging nemen. 'Hij had een sympathiek soort overwicht. Hij was absoluut niet belust op macht; interesseerde hem geen fluit. Dat is zeldzaam. Juist daardoor was hij de onomstreden sleutelfiguur,' vindt Oostlander. Campagneleider Smits: 'Alom inzetbaar, een fantastische vent: snel analyseren, alles keurig op een rij.'

Zo kreeg de campagne aan het slot vaart. Van Agt genoot ervan, wist zich weer op te laden. De lijsttrekker improviseerde in het slotdebat op tv er lekker op los. 'Dat ging vanzelf. Wij bereidden hem wel voor, probeerden dat althans. Dan schreef Dries alles keurig op.' 's Morgens om half acht vergaderde de campagneleiding op het partijbureau. Dries was daar nooit. Waarom we dat toch deden? Je moet als eerste aan zet zijn, zodat anderen moeten reageren. Wij bepaalden de thema's. Dries hield zich daar niet aan, hij had zijn eigen thema's. Dat deed-ie niet slecht,' zucht Smits. Vooral de laatste dagen voor het grote televisiedebat gaven Van Agt een *kick*. Hij durfde het zelfs om te roepen dat het CDA vijftig zetels zou halen. Dat was gewaagd, omdat de laatste peilingen een nek-aan-nekrace voorspelden tussen de PvdA en CDA rond 44 of 45 zetels.

De uitslag op 26 mei 1981 was bitterzoet. Het CDA werd de grootste partij. Met 48 zetels en 30,81 procent van de stemmen werd het resultaat van 1977 bijna geëvenaard. De PvdA maakte een duikvlucht en verloor negen zetels, naar 44, een verlies van 5,5 procent. De hardste klap viel in de Randstad-steden: 7,2 procent verlies in Noord-Holland en 6,7 procent in Zuid-Holland, de twee provincies waar de PvdA de meeste stemmen moest halen. Toch kon het CDA de score van de Statenverkiezingen van 1978 bij lange na niet evenaren. Dat kwam door de verrassend grote opkomst, waarop de polls zich hadden verkeken. Het kon de juichstemming in de Haagse sociëteit Pulchri niet bederven toen de CDA-campagnestaf daar bijeenkwam. Aan het slot van de avond kwamen de uitslagen van Amsterdam en Rotterdam binnen. Toen de dreun van 8,1 procent verlies voor de Rotterdamse socialisten op het scherm verscheen, klonk een gejoel van leedvermaak op. Van Agts debat-trainer Gerrit Brokx zei glunderend tegen zijn buurman: 'Een stad vol huurders!'¹⁰⁶

Al zei Van Agt 'wij hebben het onder ontegenlijk moeilijke omstandigheden deksels goed gedaan', het mandaat was zijn kabinet door zetelverlies van de vvd kwijt. Van 77 naar 74 zetels samen gezakt, voor prolongatie net te weinig. 'Net onder de waterlijn,' zegt Van Agt een beetje verongelijkt. D66-leider Jan Terlouw maakte nog dezelfde avond duidelijk: 'Er is een ander beleid nodig en dat kan alleen maar met een kabinet van CDA, PvdA en D66.'¹⁰⁷ Omdat die partij van zowel PvdA als vvd flink had gewonnen, konden haar zeventien zetels de doorslag geven. D66 had zich ontpopt als de KVP van de nieuwe tijd.

De dag na het feestje in Pulchri kwam de CDA-fractie bijeen, voor het eerst sinds 1977 met Van Agt als voorzitter. Zolang er fotografen rondliepen was de stemming opperbest. De Twentse vakbondsman Steef Weijers, altijd in voor een grap, had een raambiljet uit 1977 meegenomen en hing dit onder luid applaus op: *CDA I - Van Agt*. Het feestvarken glimlachte minzaam. Toen de pers was vertrokken, sloeg de ernst toe: wat moest het CDA met deze uitslag? Direct aansturen op CDA, PvdA met D66 leek besluitvaardig, maar gaf het initiatief meteen weg. De fractie kwam eensgezind tot een openingsbod: twee CDA-informateurs die een herstelplan voor de economie zouden opstellen en alle grote partijen zouden vragen zich daarover uit te spreken. Als namen ging de entente Albeda-Lubbers door de geruchtenmolen. Omdat de PvdA en D66 één CDA-informateur wilden die direct een coalitie van die drie partijen moest nagaan, koos de majesteit iets dat er tussen in lag. Zij belde Lubbers en zei dat zij aan SER-voorzitter De Pous of Jan de Koning dacht naast Lubbers zelf. 'Majesteit, als ik mag kiezen tussen De Koning of De Pous, dan kies ik voor De Koning,' zei hij spits.¹⁰⁸

Die majesteit was nieuw: Beatrix trad voor het eerst op in een formatie. Zij besloot De Koning en Lubbers te vragen te onderzoeken welk soort kabinet op een zo breed mogelijke steun in de Kamer kon rekenen. Van Agt voelde nattigheid. Hij noemde de werkwijze van De Koning en Lubbers 'verrassend onorthodox en zeer lucide'. Anderen zagen de bui ook al hangen. Oud-militair Joep de Boer vroeg Van Agt in het fractieberaad meteen ongelikt: 'Is onze voorzitter bereid ditmaal niet het bos in te gaan?' Er werd toen nog om gelachen. Suggesties uit D66 dat het CDA Van Agt zou moeten laten schieten als bewijs van de wil tot *een nieuw beleid* wees het CDA fel van de hand. Van Agt zelf zei er niet veel over, boeiend genoeg.¹⁰⁹

Informateur Lubbers schreef teksten, De Koning hield de gesprekken op gang. 'Dat was die moeilijke fase voor Jan en mij samen,' zegt

Lubbers. 'Moeilijk omdat het uitgangspunt was: er moet een andere coalitie komen, maar die moet aangevoerd worden door Dries van Agt. Dries heeft nooit aan dat kabinet gewild, daar had hij heel goede redenen voor. Dries zag een aantal dingen ook heel goed.' Van Agt vond de gang van zaken beklemmend. 'Ik was helemaal niet in de stemming om me *coûte que coûte* aan mijn zetel te klampen. Ik vond het maar raar om na vier jaar knokken tegen de PvdA ineens premier te worden van een regering met de PvdA erin.' Hij onderstreept dat de opvatting in de PvdA dat hij op dat moment geen premier kón worden ook in zijn hart leefde.

Maar zo'n kabinet met links moest uitgerekend hĳ uitonderhandelen met het duo informateurs. 'Hoe kon ik opponeren tegen het werk van Ruud Lubbers en Jan de Koning samen? Dat was een *mission impossible*, omdat het duo *twee keer CDA* was, twee zwaargewichten bovendien. Ik was formeel onderhandelaar namens het CDA. Formeel onderhandel je dan wel met fractievoorzitters, de facto doe je dat toch goeddeels met de informateurs. Daarbij stond Ruud met recht te boek als een supreem begaafd econoom en ik was maar een ongeletterde jurist.'

De spanning liep op. PvdA en D66 lieten blijken geen coalitie onder Van Agt te willen. Hoe creatief Lubbers' varianten ook waren, bij het premierschap durfden De Koning en hij niet te wijken. De CDA-fractie kon de dreigende ballottage niet verteren. 'We zijn geen marionetten-theater,' brieste Hans van den Broek. Telegrammen, bloemstukken en andere aanhankelijkheidsbetuigingen aan Van Agt begonnen het partijbureau te vullen. Een fractiemedewerker spelde een krant op de mouw dat de zusters Clarissen van Ubach over Worms een wit-geel boeket hadden laten bezorgen met het kaartje 'Houd moed. Wij bidden voor U!' Dat dit bericht over een niet bestaand klooster zonder meer werd afgedrukt zegt veel over de vanzelfsprekendheid van dat gebaar.

Ik ben niet bereid gekke Henkie te spelen

Eind juni kwamen de informateurs met hun ontwerp-regeerakkoord bij de drie fracties. Van Agt wilde 'niet alles van Adam tot het Laatste Oordeel' bezien en had zijn conclusie al getrokken: 'Ik kan mij moeilijk voorstellen dat de fractie op de hamvraag *nee* zegt.' Niettemin was de fractie allesbehalve positief over het werkstuk van Lubbers en De Koning. Voor de raketten was een formule bedacht, waarop niemand

greep kreeg. Hans de Boer én Hans van den Broek vonden het beiden niks. 'Ik ben zelf eerlijk gezegd zeer ongelukkig met deze tekst,' zei Van Agt. Hij vreesde dat Helmut Schmidt zich met recht in de steek gelaten zou voelen, wat hij – ook van zichzelf – 'niet loyaal' zou vinden. 'Maar hierop mag deze coalitie niet stranden,' zodat een 'carrément verwerpen' van het voorstel lastig was. De PvdA zou hem ertoe moeten dwingen de sociaal-democratische staatsman in Bonn te laten vallen.

Er lag meteen ook een voorstel voor een zetelverdeling. Het CDA zou de premier leveren en ook op Financiën komen, maar alle andere gezichtsbepalende posten gingen naar de PvdA, ook het door het CDA opgeëiste ministerie van Onderwijs. Van Agt wilde elke discussie over het premierschap uit de weg gaan. 'Het gaat mij tegenstaan dit te bespreken,' zei hij doodleuk tegen zijn fractiegenoten. Van Agt zegt nu: 'Toen Ruud en Jan het ontwerp voor een regeerprogram hadden geproduceerd, was het voor mij een gedane zaak. Ik moest daarvoor buigen.' Hij liet zich nog eens adviseren door die andere supereem begaafde econoom. 'En inderdaad, Jelle Zijlstra keurde het af, hetgeen mij sterkte in het idee dat het niet goed zat. Dat heeft een geweldige rol gespeeld in de mislukking die later volgde. De paragraaf waarover het kabinet uiteindelijk is gestruikeld, de financieel-economische – de *Zijlstra-paragraaf* zal ik maar zeggen – was natuurlijk van de econoom uit Rotterdam. Jan de Koning was niet helemaal ongeletterd *in economics*, maar hij had niet de allure daarvoor en ook niet de pretentie. Bovendien paste de opzet van die paragraaf goed bij wat Ruud als fractievoorzitter ten beste had gegeven. We stellen dus vast: Ruud was consistent!'

Vanaf dat moment begonnen de capriolen. D66 eiste dat eerst de zetelverdeling en het premierschap zouden worden geregeld, daarna pas de inhoud. Van Agt deed daarop weer een onverwachte stap. Hij stelde een *Grote Sprong Voorwaarts* voor, een poging zijn wil 'voluit te tonen'. Hij zou alle CDA-amendementen in zijn tas laten zitten, als Den Uyl en Terlouw dit ook deden. Dan zou het regeerakkoord meteen rond zijn. De Koning had, laconiek als altijd, tevoren al onderhands laten weten dat Lubbers en hij wijzigingsvoorstellen toch zo veel mogelijk tegen elkaar zouden wegstrepen. Terlouw kwam echter met een andere aanpak om vertrouwen te winnen: CDA en PvdA moesten beide hun politiek leider buiten het kabinet laten. Van Agt beschreef dit in kleine kring vilein als 'Ni Agt, ni Uyl. Wij mochten wel ons talent, maar niet onze naam aan het kabinet geven.'

Den Uyl wees dit bruusk af. Van Agt zei daarop dat hij een nieuwe co-

alitie alleen voor mogelijk hield als hij zich zou terugtrekken uit de politiek. Een nieuwe vloedgolf telegrammen en adhesiebetuigingen overspoelde het partijbureau. Terlouw probeerde in het geheim nog iets. Hij nam de Grote Sprong Voorwaarts over en koppelde die aan zijn 'ni Agt, ni Uyl'-idee. Het CDA mocht van D66 dan wel een ander als premier voordragen. Den Uyl noemde dat 'een affront aan de fracties' van PvdA én CDA. Terlouw en Den Uyl begonnen elkaar steeds heviger te irriteren. De formatie zat muurvast. In een spoedberaad hoorde de CDA-fractie op zaterdag 4 juli ademloos toe hoe Van Agt zijn relaas deed. De economen waren ontzet over zijn sprong voorwaarts. 'Wel zéér vergaand,' vond Bert de Vries. Hadden ze daarvoor nachten moeten werken aan die amendementen? Maar het meest opvallend was wel Van Agts slotwoord: 'Nou *alors*, wat willen we? De conclusie dat Dries van Agt opstapt acht ik niet verwerpelijk, *a priori*.'

Van Agt kreeg iedereen over zich heen. Eensgezind als zelden tevoren zei de fractie dat zó geen coalitie tot stand kon komen en dat vooral D66 zijn boekje ver te buiten ging. Van Agt herhaalde dat het over zijn kandidatuur voor het Catshuis 'toch moeilijk kon worden. Ik wil niet uitsluiten dat alsnog een spoedberaad nodig is', wellicht meteen na het weekeinde. Sommigen vroegen ongerust door over deze plotselinge reserve, maar hij liet verder niets los. Van Agt was met nog iets bezig, zoals hij nu monkelt: 'Als het land in nood is, gaan we naar oom Jelle.'

De dag tevoren waren Dries van Agt en Piet Bukman naar Wassenaar gereden om Jelle Zijlstra te bezoeken. 'Het was een mooie middag, de zon scheen. Ik moest mee, Dries vond dat relevant. Ik kwam een paar minuten later aan en ik had het gevoel dat ik in mijn auto had kunnen blijven zitten,' vertelt Bukman. Van Agt en hij vertelden Zijlstra dat alleen hij aanvaardbaar zou zijn als CDA-premier in de plaats van Van Agt. Beatrix en de twee informateurs wisten hiervan, dat werd hem meteen duidelijk gemaakt. Zijlstra voelde er niets voor. Hij zou dan 'werktuig' zijn bij 'de uitvoering van door mij gewraakte PvdA-plannen', vooral van de blokkade van de persoon Van Agt.¹¹⁰ Hij herhaalde zijn zware kritiek op het financieel-economisch pakket van informateur Lubbers en kritiseerde scherp de rakettenformule. Niettemin zou hij het klemmend verzoek overwegen.

Van Agt was met een hard hoofd naar Zijlstra gegaan: 'Ik had er niet veel illusies over. Er leek geen speciale reden waarom er bij hem nu een bereidheid zou zijn die in 1977 ontbrak.' Toch hoopte hij zo een oplossing dichterbij te kunnen brengen, omdat de PvdA een coalitie onder CDA-premier Zijlstra wel zou accepteren. Die indruk leek juist,

want ook Jan de Koning deed een beroep op Zijlstra, met de instemming van Den Uyl.¹¹¹ Van Agt zag het nogal simpel: 'In de beleving van de PvdA was nagenoeg iedereen als premier beter dan ik, dan deze schavuit. Jelle Zijlstra had een aureool dat nooit is vervlogen, ver boven het gewoel uitgestegen was hij. *Nee* tegen Jelle Zijlstra? Dat had de PvdA niet kunnen doen.' Geen van de indringende pleidooien had succes, ook een gesprek van de Bankpresident met Beatrix en een extra gesprek met Ruud Lubbers niet. Zo slaagde Van Agt er voor de derde keer niet in Zijlstra op zijn stoel te tillen.

Van Agt kon weer niet ontsnappen. En hij beseftte nu dat de voorgestelde ingrepen al voor het begrotingsjaar 1982 op drijfzand gebouwd waren. Zijlstra had dit hem en Lubbers scherp voorgehouden. Daar zou hij nu zijn pijlen op richten. Intussen zette de CDA-top hem onder druk. 'Jan de Koning heeft een belangrijke rol gespeeld. Dries is overgehaald te continueren als kandidaat-premier. Hij is er met lange tanden aan begonnen en die werden alleen maar langer,' vertelt Bukman. 'Ik zei toen we die sessie met Zijlstra achter de rug hadden: Dries, het is helder. Nou moet je het zelf maar doen.' Ook dát was weer sprekend 1977.

Jan de Koning kreeg in deze periode steeds meer gewicht. Bukman en Lubbers waren nog aan het groeien in hun rol. Zij konden de worstelingen van Van Agt moeilijk opvangen. De Koning kon dat wel, daar had hij in het voorbije kabinet op geoefend. Hans Wiegel vertelt dat Jan de Koning bij moeilijke kwesties regelmatig de opdracht kreeg om met de oude, kalme VVD-minister van Verkeer, Tuynman, met een oplossing te komen. 'Dries en ik namen hun voorstel altijd over. We kwamen er altijd uit, omdat zij twee wijze goeroes waren. En omdat ze alletwee zo aardig waren.' Jan de Koning zei later over zijn relatie met Van Agt: 'Ik was een beetje een ordehandhaver. Als hij er weer eens tussenuit trok, naar de *Tour de France* of wat dan ook, dan sprak ik hem daar later op aan, omdat ik vond dat hij dat niet had moeten doen. Daar was ik echt partijman in, streng; de organisatie moet kloppen, anders werd het een puinhoop.'¹¹² Lubbers had De Koning ook leren waarderen. Die waardering groeide snel uit tot bewondering en vertrouwen: 'We waren heel duidelijk een team. Er waren geen dubbele bodems onder. Ik had met Jan zo'n open lijn dat we alles wisten van elkaar.' De Koning zei zelf: 'In onze relatie is nooit plaats geweest voor listigheden.'

Nu *oom Jelle* niet wilde, bleef Van Agt. Na enkele dagen begon het beroep op Zijlstra in de journalistiek rond te zingen. Van Agt erkende het in een brief aan de fractie en het partijbestuur. Die sloeg in als een

bom. Was Van Agt toch weer bijna het bos ingegaan? Het had nog een andere uitwerking: dit liet zien hoe ver hij bereid was geweest te gaan om het vertrouwen van de nieuwe coalitiepartners te winnen. Die konden Van Agt niet blijven blokkeren zonder de volle schuld van een mislukte formatie op zich te laden.

Lubbers probeerde zijn oude baas uit het rode kabinet met de witte rand tot rede te brengen. 'Dat heb ik zonder Jan de Koning gedaan. Ik kende de spanningen tussen Van Agt en Den Uyl uit dat vorige kabinet en ik dacht: ik ga tóch een poging wagen. Ik ben naar Den Uyl gegaan met het pleidooi dat hij niet zelf in het kabinet moest gaan zitten. Ik zei tegen Joop: "Als jij in de Kamer de fractie leidt, hebben we meer kans dat het kabinet goed kan functioneren." Den Uyl heeft mij gezegd: "Ruud, ik ben tot veel bereid, maar dáár ben ik niet toe bereid. De eerste man van de PvdA móet in het kabinet zitten." Dat is een vrij stevige botsing geweest tussen ons. De pijnlijkheid van deze coalitie begon bij mij toen ik Den Uyl niet kon overtuigen van die stap.'

Jan Terlouw ging uiteindelijk door de bocht. Zijn 'ni Agt, ni Uyl' had precies het omgekeerde bereikt. Na enkele dagen ging ook de PvdA-fractie om. Het ging er nu om de pil voor Den Uyl te vergulden. De informateurs – aangevuld met Ed van Thijn – pasten hun voorstellen aan, zodat de PvdA zowel Onderwijs als een 'superminister' op Sociale Zaken zou krijgen. Deze zou vice-premier en integrerend minister voor het sociaal-economisch beleid zijn. De amendementen van de CDA-fractie en de kritiek van Zijlstra waren beperkt verwerkt. Van Agt meldde dit pakket te zullen verdedigen, behalve de defensieparagraaf vanwege de rakettenkwestie. Het economisch deel had hij 'het voordeel van de twijfel' gegeven. Over de rakettenformule was Van Agt onthutst, want de PvdA liet een voetnoot plaatsen waardoor zij elk besluit zou kunnen blokkeren. 'Ons land zal in Europa en in de relatie met Duitsland ernstige gevolgen zien,' zei hij duister.

Na lang heen en weer praten besloot de fractie Van Agt opnieuw met wijzigingsvoorstellen op pad te sturen. Hij omschreef zijn houding zo: 'Ik zal pittiger aan de onderhandelingstafel dan voor de pers' de kritische kanttekeningen proberen te verzilveren. Met spottende blik had hij al gezegd: 'Bij de wielerronde staan ze keurig aan de startlijn klaar, maar hier vechten we nog om de rugnummers.' Vervolgens had hij bij de Ronde van Boxmeer het startschot gegeven en zich aan de juichende wielersfans gelaafd. Uren te laat verscheen hij aan de onderhandelingstafel. Den Uyl ijsbeerde grommend en De Koning kon weer zien hoe de orde te handhaven.

Elke millimeter kostte dagen crisisberaad. Nieuw fractielid Jan Krajenbrink noemde het 'een pistool op de borst met Lubbers aan de trekker'. Van Agt vreesde dat zijn partij zou zwichten. 'Het CDA moet staatur kunnen opbrengen. Ik durf de kiezers anders niet meer onder ogen te komen.' Na een dramatische schorsing was de fractie bereid Van Agt te volgen in 'een majeure daad': de formatie kon worden voltooid als enkele punten nog eens werden opgerekt. Den Uyl weigerde alleen de economische pijnpunten, zoals Zijlstra die had aangegeven, verder te bespreken. Van Agt trok een vrolijk gezicht. Intern zei hij echter: 'Ik was bewust *bonne mine*, ik poogde te stralen. Maar ik ben niet bereid gekke Henkie te spelen.'

Een CDA-PvdA-duo ging de besprekingen afronden. Ed van Thijn bleef aan en kreeg gezelschap van de Limburgse gouverneur Kremers. Probeerden de koningin en haar adviseurs zo een alternatief voor de premier alvast in stelling te brengen? Vrij snel bereikten Kremers en Van Thijn overeenstemming over de samenstelling van het kabinet. Dat deed pijn binnen het CDA. De oude CHU-top kwam in het geweer om zijn voorman Van Leijenhorst te redden. Zelfs onderkoning Scholten roerde zich. Gerrit Braks werd ineens opzij geschoven. Jan de Koning moest uiteraard een sleutelrol kunnen vervullen en kwam op Landbouw. 'Omwille van de bloedgroepen kon ik niet blijven. Dat heeft me gekwetst,' geeft Braks toe. 'Wat ik Dries kwalijk nam, was dat het stiekem gebeurde. Ik kreeg een telefoontje van Jan de Koning toen hij al benoemd was.' Sommigen dachten dat Van Agt op de valreep zo de afkeer van de nieuwe coalitie hoopte aan te wakkeren. Deetman meende zelfs dat dit het begin van het einde van Van Agt was. Ook Ruud Lubbers ziet in de toestanden van deze weken een overgang naar een nieuwe fase voor het CDA. 'Het primaat van Van Agt wordt verkrampd. Hij heeft wel een enorme populariteit in de partij, Dries heeft zijn eigen krachten, maar je ziet bepaalde mensen op Dries afknappen. Dat is de opmaat naar de volgende fase in het leiderschap van het CDA. Hij dwingt nog wel veel af, maar in wezen gaat daar het primaat over.'

De waarschuwing van Zijlstra om al voor 1982 zekerheid te bieden werd niet beantwoord. Van Agt verlangde concrete invulling, maar Den Uyl weigerde en Terlouw durfde niet door te zetten. 'Geen begin van een overeenstemming tussen de partners in spe over dit majeure punt,' concludeerde Van Agt. 'Dit wordt geen levensvatbaar kabinet, voorzover ik dit zie. *Mission impossible*. Die zal ik niet vervullen.' Diezelfde avond werd oud-minister De Gaay Fortman, de man van de in-

braak door de PvdA in de ARP van 1973, op de tv om zijn mening gevraagd. Hij eiste een kabinet van het CDA met de PvdA en beschreef Van Agts optreden als onzedelijk.

Kon het CDA uiteindelijk toch wel tot het kabinet toetreden? Die vraag eiste twee dagen beraad en het was te merken dat Lubbers en De Koning weer terug waren als gewone fractieleden. Lubbers zette de toon. Hij gaf een 'aanvankelijk oordeel mijnerzijds'. Hij deelde Van Agts sombere analyse niet, al vond ook hij de uitkomsten 'minder dan wenselijk. Het kabinet moet er mét Van Agt komen, dat is waar het mij om gaat'. Veel fractieleden smeekten Van Agt bijna. Piet van Zeil zei: 'Vluchten voor de verantwoordelijkheid past niet bij het CDA en zeker niet bij u.' Jan de Koning was bondig. Hij vond het regeerakkoord een voldoende basis. 'Alternatieven daarvoor zijn dermate inferieur! Een andere coalitie kan gewoon niet.' De fractie moest Van Agt zien te overtuigen of hem volgen in zijn afwijzing. 'Het kan niet zonder Van Agt. Dus kan het zeer tot mijn spijt niet.' Voor zijn AR-vrienden herinnerde De Koning nog even eraan hoe zij – als voorbeeld van hoe het niet moest – Biesheuvel in 1973 hadden laten zakken.

Van Agt zette zijn dilemma uiteen. Al zijn pogingen vertrouwen te winnen voor de nieuwe coalitie waren afgeketst. Het kabinet zou beginnen zonder eensgezindheid over maatregelen die meteen moesten worden genomen. 'Ik ben me rotgeschrokken. Ik ben er dagen en nachten mee bezig geweest. Geen gril, kolder in de kop of kwaai koorts is dit.' Hij kon zich er niet toe brengen 'op hoop van zegen ja te zeggen. Ik begin er zo niet aan. Je moet toch het minimum aan geloof en vertrouwen in jezelf hebben.' Die uitspraak is onthullend. Net als in 1977 was het dat minimum aan vertrouwen in zichzelf dat hem ontbrak bij zo veel druk, zo veel dilemma's en bij Den Uyl als beoogde partner.

De fractie hoorde het als versteend aan. Van Agt liet tot slot een stemming houden, de eerste in die rumoerige formatiemaanden. Vijfendertig leden steunden zijn *nee* tegen het concept-akkoord. Twaalf leden wilden *ja* zeggen, niet alleen als vanouds zes loyalisten, maar ook de twee defensiespecialisten Frinking en J. de Boer, oud-partijsecretaris Krajenbrink en onverdachte CHU'ers als Hanske Evenhuis en Wim Deetman. Toen de stemverklaringen werden opgetekend kwam de klap. Ruud Lubbers meldde dat hij – in navolging van Jan de Koning – alléén *nee* had gestemd omwille van de noodzaak tot steun voor Van Agt. Vijftien anderen verklaarden bij hand opsteken het daarmee eens te zijn. Jan de Koning was één van hen. Ook het gezaghebbende economenduo Gerritse-De Vries, KVP-nestor Mommersteeg, oud-KVP-

voorzitter Van Zeil en minister De Ruiter kozen daarvoor. Bijna dertig van de achtenveertig leden hadden dus – anders dan Van Agt – *ja* willen zeggen.

Van Agt ging naar de koningin. ‘Ik heb Piet Steenkamp als informateur voorgesteld, omdat ik die politiek minder gepredisponeerd vond. Hij was niet geprogrammeerd richting PvdA. Ook niet tegen. Hij was opener.’ Andere fracties noemden de koningin blijkbaar andere namen, want zij wees oud-minister De Gaay Fortman aan als informateur. Die keuze was omstreden. Hier was nauwelijks sprake van een opstelling boven de partijen. De Gaay Fortman was geen erkend financieel-economisch deskundige en zeker geen CDA’er zonder coalitievoorkeur. Zijn tv-optreden twee dagen eerder had hem deel van het politiek gehakketak van het moment gemaakt. Van Agt tracht kies te blijven in zijn reactie: ‘Ik heb zijn benoeming niet als een affront ervaren. Duidelijk was dat De Gaay Fortman al in 1973 had aangetoond hoezeer hij was geporteerd voor een kabinet met de PvdA. En nu, gelet op de verkiezingsuitslag, *a fortiori*.’

Het was welletjes. Van Agt meldde zich af, geveld door ‘een tijdelijke recessie van strikt biologische aard’. Hij stelde niet alleen een ontmoeting met De Gaay Fortman uit, hij schreef ook een brief aan de CDA-fractie. Hij stapte op als voorzitter en onderhandelaar. Voor het premierschap was hij nog wel in, maar dan moest er een deugdelijk regeerakkoord komen, ‘dat de rechte weg gaat naar economisch herstel en dat maar voor één uitleg vatbaar is en dus als zodanig geen bron kan zijn van conflicten bij het maken van beleid’. Scherp wees Van Agt zijn fractiegenoten erop hoe hij voortdurend hun eigen kritiek ‘over met name de programconclusies op sociaal-economisch en financieel gebied’ had vertolkt. Kritiek dus op het werk van vooral informateur Lubbers, maar dat schreef hij niet letterlijk. De president van De Nederlandsche Bank en het Centraal Planbureau deelden de bezwaren, zij waren ‘merendeels (heel) kritisch’, schreef hij met nadruk. Het uiteenvallen van de fractie op 19 augustus en de stemverklaring van Lubbers en zijn veertien medestanders hadden zijn ‘positie als onderhandelaar in eventuele nieuwe gesprekken met de PvdA en D66 danig verzwakt. Dat feit heeft grote politieke betekenis’. Daar voegde hij de felle verwijten van De Gaay Fortman aan toe en constateerde dat die ‘in politiek opzicht van cruciaal belang’ waren. Van Agt wilde zo niet verder en gaf het fractiebestuur de raad Jan de Koning als fractievoorzitter de formatie te laten afronden.

De fractie voelde weinig voor het desavoueren van Lubbers. Van Agts

brief was hard aangekomen, men verweet hem solisme. 'De brief is schadelijk voor het CDA, voor Van Agt zelf en voor anderen in het CDA,' zei Piet van Zeil. De steun voor Lubbers als nieuwe onderhandelaar was unaniem. Hij zelf vond de klus geen feest. 'Als het nu een zaak tussen ons tweeën was, zou ik het niet doen,' ontviel hem, het was een 'hachelijk avontuur'. Lubbers eiste steun van heel de fractie. 'Anders heeft 't geen zin. Ik zie er als een berg tegenop, als dat niet kan.' Lubbers had nog een reden voor dat gevoel, erkent hij. 'Ik had me er helemaal op ingesteld om zodra het nieuwe kabinet-Van Agt er zou zitten, iets anders te gaan doen. Het was meer een punt zetten dan iets anders, ik had nog geen alternatieven. Waarschijnlijk weer terug naar m'n bedrijf, daar was ik even lang in geweest als in de politiek: tien jaar.' Niettemin deed Lubbers wat hem werd gevraagd en viel in. De kabinetsformatie werd nu snel afgewikkeld. Iedereen wilde er vanaf.

Een scheutje minder rood en een scheutje meer groen

Van Agt had gewonnen en verloren tegelijk. Zijn tweede kabinet kwam er binnen twee weken. De 4,5 miljard gulden bezuinigingen voor 1982 en de rakettenkwestie werden in toverformules verstoppt. Van Agt was toch weer premier en had de politieke hoofdpunten kunnen domineren. Maar hij zat tegelijk muurvast. Vice-premier Den Uyl zei op de televisie over tegenstrevers van zijn beleid: 'Als ze me voor de voeten lopen, dan schop ik.' 'Ze' waren gewaarschuwd, de premier en zijn compaan op Financiën, Fons van der Stee. Van Agt was het zich bewust: 'Wij zaten er met de instelling: we zullen onze huid héél duur verkopen. Wij waren nillens willens tot het kabinet toegetreden, in de overtuiging dat het programma niet goed was. Dat was sterk bevestigd door paus Jelle. Het gevecht ging door, we gingen door met formeren, daar kwam het op neer. Eigenlijk hebben Fons van der Stee en ik het programma nooit ten volle geaccepteerd. Wel is het één slag te veel te stellen: ze hadden het vaste voornemen om hun kabinet zo gauw mogelijk te doen stranden en hebben dienovereenkomstig gehandeld.' Eén slag te veel, meer ook niet.

Al vanaf de eerste dag was het kabinet meer een wapenstilstand dan een coalitie. Den Uyl begon zijn superministerschap, nu projectministerschap genoemd, door een clubje ambtenaren een grootscheeps banenplan te laten opstellen. Het CDA volgde dit met argwaan, ook al omdat socialistische planningseconomen als Ritzen de theoretische

kaders ervoor mochten opschrijven. Van Agt was weer uitgedaagd door de situatie. Vlak voor de eerste zitting van zijn tweede kabinet sloop de premier de Trêveszaal binnen. ‘Rondom de ovale tafel van de ministerraad zijn de zetels historisch bepaald. De premier zit in het midden, aan zijn rechterhand de vice-premier en nog een plaats verder de minister van Financiën. Als Fons daar was gaan zitten, had ik hem niet kunnen zien. Vlak voor de eerste werkvergadering heb ik daarom enige kaartjes van de tafelschikking verwisseld. Daar wist niemand iets van, zelfs het secretariaat van de ministerraad niet. Fons van der Stee kwam nu pal tegenover mij te zitten. Ik had mij voorgenomen: als Fons lelijk kijkt, ga ik rot doen. Fons is zo’n aardige man, zo inschikkelijk – volgens sommigen te coöperatief – als *díe de dampen in had* dan, zo had ik me in het hoofd gezet, was het kabinet fout bezig. Dan moest ik mijn verzen tegen de prikkels slaan. En zo is het gegaan. Op die tafelschikking is het kabinet gevallen. Er was veel ritueel vergaderen voor nodig om vast te stellen dat we gebroken waren. Het kabinet is nooit echt van de grond gekomen.’

Lubbers schudt zijn hoofd: ‘Het werd niks meer met Van Agt II. Als fractievoorzitter deed ik met mijn collega’s van PvdA en D66, Wim Meijer en Laurens Jan Brinkhorst, nog moeite voor reanimatie. Ook zij vonden Van Agt niet onredelijk in zijn opstelling, ze vonden het een onredelijk kabinet. Van der Stee probeerde er het beste van te maken, maar was niet in staat de kloven te overbruggen. Den Uyl kon zijn draai niet vinden en dat leidde ook tot kritiek van de PvdA-ministers. Die hoek, daar zat het niet lekker, hoorde ik van Meijer. Wij drie fractievoorzitters liepen almaar zuurstofmaskers aan te dragen.’

Dat het kabinet bij aanvang al in ontbinding verkeerde, bleek toen Van der Stee nieuwe gaten in de begroting aankondigde en direct een lijmpoging nodig was door twee economen uit de PvdA. Even later, tijdens het debat over de regeringsverklaring, speelde zich achter de schermen een klein drama af. Ed van Thijn: ‘Dries wilde de beantwoording uitstellen. De overige ministers waren daarover ontzettend kwaad. Daarop heeft Van Agt Van Mierlo en mij ontboden op het ministerie van Algemene Zaken, het Torentje werd toen verbouwd. Dries was totaal ontredderd. “Ik kán mijn vriend Wiegel niet van katoen geven. Jongens, help me, ik moet even op adem komen,” zei hij. Vervolgens kwam zijn vrouw Eugenie, die was ook opgetrommeld. “Eutie,” zei Dries, “ik heb het weer verknald.” Hij was er slecht aan toe, ik zag dat het geen toneelstuk was, dat houdt een keer op. Toen hebben Hans en ik in de ministerraad gepleit voor een dag uitstel.’ De dag daarop

gaf de aangeslagen Van Agt in het debat het woord regelmatig aan zijn ministers.

De twee CDA-informateurs waren gedesillusioneerd. 'Jan de Koning was een Dries-man, had bij hem in het kabinet gediend, was bij hem gebeven,' vertelt Lubbers. 'Hij beseftte dat het geen best kabinet was, eigenlijk al voordat het op gang kwam. Jan was een man van duidelijkheid. Er moest beleid worden gevoerd en dat moest gelet op de verkiezingsuitslag met de PvdA gebeuren. Ging dat niet, dan zat er niets anders op, dan moest het kabinet maar ten onder gaan. Daarin steunde hij Dries van Agt volledig en wij deelden die opvatting samen. Onze teleurstelling zat niet in de opstelling van Dries, maar in het direct onmogelijk blijken van het noodzakelijke beleid.'

Van Agt onderstreept de loyaliteit van de oud-informateur. 'Markant present in dat kabinet heeft Jan de Koning nooit enig teken van misnoegen, laat staan afkeuring, gegeven. Ik heb nooit van Jan te horen gekregen: "Dries je gaat te ver, je geeft het kabinet geen eerlijke kans, je bent aan het overvragen." De vraag naar zijn geloof in het eigen regeerakkoord kwam bij mij op toen ik zag hoe hij zich gedroeg bij zwaar weer. Jan de Koning heeft heel loyaal deelgenomen aan het opstellen van de begrafenisstoet.' Een sereen 'beul maak het kort' kreeg bij De Koning de overhand, terwijl Van der Stee tegenvaller op tegenvaller moest aankondigen. Steeds dieper moest worden gesneden om alleen al de vaag ingevulde voornemens voor 1982 te kunnen waarmaken. Steeds minder kon van Den Uyls banenplan terecht komen. Hij nam zich zelfs voor in de sociale zekerheid te snijden. Zijn eigen partij, aangevoerd door de radicale voorman Max van den Berg, en de FNV van Wim Kok lieten weinig na om Den Uyl het leven zuur te maken. Den Uyls ingrepen (twee dagen ziek voor eigen kosten van werknemers) doen nu in de tijd van premier Kok bijna hartverwarmend sociaal aan.

De Statenverkiezingen van maart 1982 wierpen intussen hun schaduwen vooruit. De peilingen voorspelden voor de PvdA een debacle. Van Agts taaie volharding en de nieuwe VVD-aanvoerder Ed Nijpels deden het goed tegenover de steeds somberder Den Uyl. De uitslag was een nachtmerrie voor Den Uyl en de zijnen, zij verloren meer dan een miljoen kiezers: van 2,5 naar 1,4 miljoen. In fictieve Kamerzetels was de val van 53 naar 34. De klap viel vooral in de grote steden en in het zuiden van het land. Het CDA deed het goed vergeleken bij de Kamerverkiezing: 33,4 procent, fictief goed voor 52 Kamerzetels. De VVD werd de tweede partij van het land. CDA en VVD waren samen goed

voor 87 zetels. Terwijl de uitslagen binnenrolden won de plaaggeest in Van Agt het al snel van de coalitieleider. Wat dacht de premier van de consequenties voor de coalitie? werd hem gevraagd. Van Agt ontviel het *bon mot* dat het nu 'een scheutje minder rood en een scheutje meer groen' zou moeten zijn. 'Dat was toch zo?' zegt hij. 'Toen ik zag dat dit kabinet zou sneven, was er nog maar één vraag interessant: hoe speel ik de eindpartij?'

Bij die eindpartij kon Van Agt rekenen op twee krachten: de buiteling van financiële rampspoeden en taai verzet tegen de pretenties van het superministerschap van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Door uitbreiding van een stuurgroep voor het banenplan kreeg het CDA meer grip op die moloch en kon de 'verhindermacht' van de ambtelijke apparaten toeslaan.¹¹³ Den Uyl begon dreigementen te uiten: hij eiste meer geld en verbood een loskoppelen van lonen en uitkeringen. Zo niet dan zou de PvdA de coalitie opblazen. D66 kreeg er genoeg van en ging openlijk Van der Stee steunen. Dit maakte Van Agts positie nog steviger.

De recessie sloeg diepe wonden, de werkloosheid groeide met tientot vijftienduizend mensen per maand. Het overheidstekort steeg met procenten tegelijk per jaar. Uitstel van ingrepen kon niet langer. Of zoals Gerrit Gerritse aangeeft: 'In 1980 werd Andriessen nog geofferd, in 1982 waren de geesten rijp in het CDA. Iedereen voelde aan dat er iets moest gebeuren. De noodzaak om door te douwen werd urgenter.' Wat veel zei, was de stilte van Jan de Koning. Hij nam het niet op voor de rode coalitiepartner. In de PvdA hoorde men die radiostilte ook. 'Hij kon hard zijn in zijn oordeel. Dat was een enorme tegenvaller voor Den Uyl; dát had Joop nooit verwacht van Jan de Koning. Hij heeft het nooit begrepen volgens mij,' vertelt Bram Stemerding.

Anderen dachten er weinig anders over dan De Koning. Braks: 'Het beleid was chaotisch en Van Agt leidde zijn kabinet ongeïnspireerd. Het viel ook niet mee met Den Uyl op zo'n idioot opgetuigde positie, die álles beter meende te weten dan Dries.' Arie Oostlander wijst op de ideologische kant, op de gegroeide identiteit van het nieuwe CDA. 'Het CDA moest maar eens laten zien waar het voor stond. We wilden geen *mooiweerp* partij zijn, zoals de PvdA opnieuw bleek te zijn. De lijn was: geen doekjes erom winden, we gaan diep ingrijpen in de verzorgingsstaat.'

De impasse en de ruzies in het kabinet maakten de mentale omslag in het CDA mogelijk. 'Het tweede kabinet-Van Agt heeft de weg geëffend. Den Uyl en Jan de Koning hebben daarin een grote rol ge-

speeld,' zegt Gerritse. De een door de economische werkelijkheid te miskennen in het polarisatiedenken en maakbaarheidsdenken van zijn banenplan. De ander door snel na het doorzetten van het regeerakkoord met de PvdA de mislukking ervan te aanvaarden en de steven resoluut te wenden. Dat De Koning deze coalitie eerst had doorgezet, verwijt Gerritse hem niet al te hard. 'De man kon ook wel eens iets fout doen!' De Koning had uit het voorbije jaar een scherpe les getrokken: de relatie met de vakbeweging was onder een coalitie met de PvdA slechter dan ooit. Ed van Thijn: 'Toen het kabinet viel zei hij: wij dachten altijd dat met de PvdA de vakbeweging aan ons werd geklonken. Nu we zien hoe die tegen jullie tekeergaat heeft het geen enkele zin om met jullie door te regeren.'

De val van het kabinet, 'het opstellen van de begrafenisstoet', ver-eiste al Van Agts finesse. 'Het was zaak zo te manoeuvreren dat alléén de PvdA zou uittreden.' Terlouw's D66 wilde hij losweken van Den Uyl. Hij kreeg het voor elkaar dat ook de PvdA-ministers op Goede Vrijdag, dag van de kruisiging, akkoord gingen met een extra sanering van de overheidsuitgaven. Dat joeg die partij en de vakbeweging in de gordijnen. Na nachtenlange vergaderingen, schorsingen en intern be-raad lag er 11 mei 1981 een eindbod, dat Van Agt met Lubbers had op-gesteld. Hij had zijn rugdekking dus voor elkaar. De ministers van D66 volgden de premier; Den Uyl en de zijnen niet. 'Staatsrechtelijk was dát het moment van beëindiging, toen de Partij van de Arbeid uit-trad. Dat was natuurlijk dé manoeuvre,' stelt Van Agt tevreden vast. Lubbers: 'De pijnlijkheid was voorbij, het einde was een verlichting. Het onmogelijke was niet gepresteerd.'

Dries van Agt had standgehouden, zoals hij zichzelf had beloofd. Hij had het enige kabinet dat kon, een kabinet met de PvdA onder zijn leiding, als vuurproef doorstaan. Hij had het niet kunnen tegenhou-den, ook niet toen de basis ervan drijfzand bleek. Hij had het geleid vanuit het idee zijn huid duur te verkopen. Hij was erin geslaagd daar-bij de samenleving de mentale omslag, die in de zomer van 1981 al na-kende was, te laten maken. En hij had het links blok gespleten. Dat al-les in weinig meer dan een halfjaar. Dries van Agt was volleerd. 'Bij mijn critici blijft de vraag spelen: heeft hij zijn gelijk gekregen, of heeft hij zijn gelijk gemaakt? Het is geen zuivere test. Weliswaar is gebleken dat het kabinet niet levensvatbaar was, maar hoe kwam dat? Dan zeg ik mijn criticasters: doe geen beroep op het intreden van een voorspeld onheil nadat je zelf dat onheil in de wereld hebt gebracht.' En voegt hij die critici toe: Het kabinet dat zij hadden gewild, was er toch geko-

men? 'Ja, en zie wat voor een succes het werd! Voor de interne sanering van het CDA is dat kabinet buitengewoon heilzaam geweest.'

Nein. Aber doch?

Toen de lucht uit de banden van het kabinet was gelopen, was Van Agt 'leeggeknepen als een citroen. Het kabinet had niets gepresteerd. Toch was het een vermoeiende periode geweest. Eerst de formatie en daarna crisis op crisis.' Piet Steenkamp timmerde een kabinet van CDA en D66 in elkaar. 8 september zouden er nieuwe Kamerverkiezingen zijn. Hans de Boer en Wim Deetman werden van staatssecretaris minister. Hans van den Broek niet. 'Dat was pijnlijk,' zegt Lubbers. 'Hans was veel meer dan ik een *Van Agt-man*. Maar dan knapt er iets bij hem.' Van Agt zucht bij de herinnering. Hij insisteert dat hij óp was, maar dat hogere machten hem indringend verzochten die zomer het buitenland er toch maar zelf bij te doen. 'Ik was werkelijk uitgewoond. Niet alleen fysiek was het slopend geweest, maar ook mentaal.' Zijn politieke Heiland begreep het maar al te goed. Steenkamp: 'Die man was doodmoe. Dries is in de jaren daarvoor herhaaldelijk bij mij thuis in Eindhoven geweest en zei steeds: "Piet, was het nou maar mogelijk voor een minister eens drie maanden z'n ambt neer te leggen en dan gewoon weer terug te komen." Het pakte hem enorm aan.'

Van Agt denkt er nog steeds zo over. 'Als ik had kunnen recupereren, ja dan. Maar er was het beklemmende vooruitzicht van 's ochtends na afloop van weer zo'n slopende verkiezingscampagne wéér naar de fractievergadering. Dan begint het héle circus weer te draaien: majesteit, onderhandelingen, pers. Wie weet voor hoe lang ik weer premier zou moeten worden. Het vloog me aan.' Tegen campagneleider Smits zei hij: 'Ik heb alle groten der aarde ontmoet en heb een troonwisseling meegemaakt. Ik ben zelfs bij de keizer van Japan geweest. Wat moet ik nog meer?' Bovendien dreigden complicaties op buitenlands terrein.¹¹⁴ Midden in de zomer zou in Suriname een coup tegen legerleider Bouterse op de rol staan. Mensen in Nederland, hun relaties met Washington én met Brazilië en Venezuela waren verwikkeld in die affaire. Een officieel bezoek aan die twee staten werd schielijk afgezegd. Van Agt treurde er niet om: 'Ik kon het niet meer opbrengen. De programma's waren klaar, er waren draaiboeken, alles. Maar ik kon niet meer.'

Niet iedereen was overtuigd van Van Agts beklemd gemoed. Dat

bleek toen de vraag rees naar het lijsttrekkerschap bij de vervroegde verkiezing van september. Bukman: 'Hij was de beste die we in portefeuille hadden. Uren en uren heb ik met hem gesproken op het Cats-huis.' Bukman hield geen hele betogen, het was al moeilijk genoeg om tot Van Agt door te dringen. 'Er kwamen geen ingewikkelde verhalen bij. Het was: jij bent goed voor zeer veel stemmen en bij een ander moeten we maar afwachten. Populariteit! Succes verzekerd! Ja, het móest,' kreunt Van Agt. Tegelijk werd de toekomst van het CDA ook breder geregeld. De nieuwe minister van Onderwijs, Wim Deetman, kreeg te horen dat het 'zeer wel denkbaar' was dat hij bij vertrek van Lubbers fractieleider zou worden. Enkele actuele boekwerken over economie en internationaal beleid gingen al vast ongezien Deetmans ministers-tas in, voor tijdens zijn vakantie.¹¹⁵

Het schuiven met de pion Deetman was onderdeel van een complex spel binnen de CDA-top. Jan de Koning: 'Dries had eigenlijk al voor de verkiezingen weg gewild. Toen hij me dat kwam vertellen, riep ik: "Ben jij gek, dat kan helemaal niet!" Ik was dus op zijn afscheid voorbereid.'¹¹⁶ Lubbers: 'Jan de Koning was een Dries-man, maar bij hem was het wel: geen kamikaze voor het CDA, er zijn grenzen. Dan krijg je dat Dries' leiderschap is overgegaan, eerder nog dat het kreupel is geworden. Zijn leiderschap was gewond geraakt, belemmerd door andere hoofdrolspelers, onder wie ik.'

Een tussenoplossing stelde voorlopig iedereen tevreden. 'Met moeite was Van Agt over te halen nog één keer de lijst te trekken,' bevestigt campagneleider Smits. 'Hij maakte het voorbehoud dat hij tussentijds wilde opstappen en Bukman dacht: dat zien we daarna wel weer.' Bukman zegt: 'Dat voorbehoud namen we niet zo serieus. Daar hebben we overheen gepraat. Je tekent voor een hele periode. Klaar. Je doet het of je doet het niet. Je bent geen uitzendkracht.' Bij Lubbers leefde een vergelijkbaar gevoel: 'Ik kan niet zeggen dat Dries het niet had aangekondigd. Maar ik geloofde hem niet meer. Ik dacht: je gaat door, misschien is dat ook maar het beste.' Van Agts voorbehoud, ach ja, was de gedachte, was dat niet meer iets zoals Duitse meisjes zeggen: *Nein. Aber doch?*

Het voorbehoud van Van Agt hield in dat hij na de verkiezingen bereid was zijn vierde kabinet, nu weer met de VVD, in de steigers te zetten. Hij zou warempel de geschiedenis ingaan als de enige CDA-premier die afwisselend coalities had geleid met de VVD, de PvdA, D66 en weer met de VVD. Na een tijdje zou hij opstappen en Jan de Koning zou tussentijds minister-president worden. En Ruud Lubbers? Die zou de politiek verlaten, maar hij dacht ook aan Buitenlandse Zaken of Socia-

le Zaken. Zou premier De Koning in 1986 toch niet lijsttrekker willen zijn, dan stond Lubbers in de coulissen klaar. Een van de propaganda-biljetten van het CDA van die zomer nam daar een voorschot op. Van Agt kijkt de kiezer vertrouwensvol aan, terwijl schuin achter hem, over zijn schouder Lubbers glimlacht uit een licht schemerduister.

Deetman zou in dit plan de discipline van de kamerfractie mogen handhaven. Zijn jeugd (37 jaar was hij in 1982) en zijn weinig spectaculaire optreden in de media maakten hem voor Lubbers geen concurrent en voor De Koning een steunpilaar. Van Agt was content. 'Bui-gend voor het klemmend verzoek van partijvoorzitter Piet Bukman en de zijnen heb ik het recht voorbehouden om eventueel onderweg af te zwaaien. Ook in de campagne heb ik gezegd dat men er niet met zekerheid op mocht rekenen dat ik de hele rit zou uitzitten.' Lachend verwijst hij naar een vergelijkbare zet van de gewiekste Britse Labour-premier, die na een revanche-zege in 1974 er na twee jaar onverwacht mee stopte: 'Ik was de Wilson-figuur!'

Van Agt had zijn opvolging netjes geregeld, dacht hij. De keuze was helder en hij zou zijn zin wel krijgen. 'De vraag: waarom had je meer met Jan de Koning als opvolger dan met Ruud Lubbers? is nu wel helder te beantwoorden. Voorspelbaarheid. De verpersoonlijking van Nederlandse degelijkheid. Jan stond in zekere zin mentaal dichterbij mij dan Ruud.' Zo virtuoos hij het eindspel met de PvdA had gespeeld, zo achteloos de afwikkeling in de eigen kring. Een glimp daarvan werd zichtbaar op de CDA-partijraad van 3 juli. De voordracht van Van Agt als lijsttrekker liep Bukman lelijk uit de hand. Een loyalistisch gezind oud-Arjos-bestuurder, Hans Westhof, stelde tot verbijstering van het partijbestuur Ruud Lubbers ter plekke als tegenkandidaat. Onthutsing achter de bestuurstafel en geloei van de Dries-fans in de zaal dwongen de arme Lubbers naar de kathedertop te gaan om een eed van trouw aan Van Agt te zweren. In scherpe termen wees hij de actie van Westhof af en noemde de kandidaatstelling 'een eer waarvoor ik bedank'. Bukman drukte driftig een aanwijzing van Van Agt als lijsttrekker bij acclamatie door.

Nog iets bleek niet degelijk voorbereid. Van Agt had Jan de Koning niet geconsulteerd. En nog veel belangrijker: Molly de Koning evenmin. 'Nee, ik heb Jan zeker niet *gelubd*, hoe kom ik daar nu op? Eén van de redenen waarom het anders is gelopen, is dat Jan de Koning niet wou. Zo simpel is dat. Als hij dezelfde animo zou hebben getoond als onze vriend in Kralingen dan was de uitkomst verschillend geweest.' Jan de Koning wilde niet. Zo simpel is dat. Maar waarom eigenlijk

niet? Net als bij de eerste lijsttrekkersdiscussie in 1976 wilde Molly de Koning niet weten van weer een zware post. Zijn gezondheid gaf haar altijd zorg, zij wilde hem tegen zichzelf en tegen het CDA beschermen. Dit persoonlijk motief had meer gewicht dan Jan de Koning de buitenwacht liet weten.

Daarnaast speelde een puur politiek-strategische overweging. Als oud-ARP-voorman had De Koning oog voor het proces van het CDA, dat nog broos naar eenheid moest groeien. 'Ik weet heel zeker dat hij de eerste plaats in het CDA niet heeft opgeëist omdat dat problemen zou geven. Jan de Koning zag in dat je een katholiek de leiding moet geven, wil je rust houden in het CDA,' vertelt partijsecretaris Smits. 'De eerste viool was voor een katholiek, dat voelde Jan haarscherp aan. Bovendien was Van Agt zo bemind; als hij terzijde geschoven zou worden door een protestant was dat in katholieke kring niet begrepen.' Steenkamp bewondert zijn koelbloedige nuchterheid in deze dagen: 'De enige die er niet koud of warm van werd, was De Koning zelf. Ik wou dat ik zo was, tjongejonge, wat een mooie kerel.'¹¹⁷

De Koning vond ook dat na de grillige Van Agt een stabiele periode gewenst was. Om de crisis te overwinnen zou werk boven inkomen moeten gaan. Beproefde recepten waren verjaard, dat had het kabinet-Van Agt/Den Uyl/Terlouw duidelijk gemaakt. Daar bovenop was er de zorg om de delicate positie van Nederland in de internationale veiligheidskwesities. Zulke problemen vereisten stabiel leiderschap, maar ook een extra aan verbeeldingskracht. De Koning: 'Een minister-president moet een plus hebben: inventiviteit, durf, verrassend in zijn aanpak zijn. Problemen zijn op een aantal manieren op te lossen; ik ben al blij als ik er twee heb gevonden. Dus als je moet kiezen tussen de redelijk solide middenmoter die je zelf bent en de ander met die plus, dan is mijn beslissing snel genomen.'¹¹⁸ Jan de Koning vond Ruud Lubbers gewoon de beste opvolger voor Van Agt.

Lubbers zelf aarzelde en hield de kwestie open, zeker zolang Van Agt klaar stond voor een nieuwe ronde. Anderen in het CDA hadden wel oog voor het nieuw type leiderschap. Smits: 'Onder Van Agt was er een sterke identificatie met *law and order*-punten, met abortus, kruisraketten. Themata die pittig rechts van kleur waren. De discussie over een herziening van de sociale zekerheid kwam eraan, er was grote werkloosheid, waaraan wat moest gebeuren. Dat kon beter met Ruud. Hij kon bovendien een brug slaan naar de dissidenten in de partij. Hij was aanvankelijk een kritisch katholiek en daarmee voor de linkerkzijde van het protestantisme aanvaardbaar. De ideale figuur dus.'

Jan de Koning was een oud-ARP-voorzitter die zijn klassieke kende. Het belang dat hij hechtte aan Lubbers' capaciteiten en het evenwicht tussen de bloedgroepen was een voortzetting van de koers, die De Koning steeds had gevaren: zoek de balans van een nieuwe benadering en stijl met een herkenbare basis in principiële tradities. Die balans was niet alleen kenmerkend voor zijn koers. Het duo Lubbers en De Koning bestond ook zelf bij de gratie van die balans, was er uitdrukking van.

Nietsvermoedend bereidde het CDA-kader zich inmiddels voor op weer een verkiezingscampagne, de derde van 1982. Na de Staten in maart was in juni eenzelfde uitslag bij de gemeenteraadsverkiezingen genoteerd: 52 virtuele Kamerzetels. De PvdA krabbelde op en bleef de VVD nipt voor als tweede partij. Zielig was het lot van D66. De partijleiding daarvan had willen bewijzen eigen inhoud en ruggengraat te bezitten door onafhankelijk van de PvdA te blijven in het kabinet. Dat waardeerde haar achterban niet: een coalitie met alleen het CDA vroeg van deze cultuurdragers van de jaren zestig meer politieke moed dan hun links-liberaal levensgevoel kon verwerken. D66 verloor 60 procent van haar aanhang.

De voorbereidingen voor de ingelaste Kamerverkiezingen van 8 september begonnen sloom in het CDA. De lijst van kandidaten van 1981 werd *gerecycled* en ook het program *Om een zinvol bestaan* bleef geldig. Het werd op enkele punten bijgeschaafd, de nadruk op bestrijding van de jeugdwerkloosheid en vooral het uitgangspunt van werk boven inkomen werden versterkt. Een pakkend verhaal kwam er niet meer uit de afgepeigerde Van Agt. Half juli lekte uit dat Deetman na de verkiezingen op de stoel van Lubbers zou komen.¹¹⁹ Stoorzenders werden actief: Jan Nico Scholten over de raketten, enkele economen over de bezuinigingsstrategie.

De uitslag was teleurstellend voor het CDA. Den Uyl bewees nog niet afgeschreven te zijn en wist bij D66, CPN en PPR kiezers weg te halen. Zijn PvdA kon na de klap van 1981 drie zetels terug halen. Ten opzichte van de Staten van maart was de wending indrukwekkend: de miljoen PvdA-kiezers die toen waren thuis gebleven, waren weer voor Joop den Uyl opgekomen. De VVD had het uitstekend gedaan, van de zwakke 26 van Wiegel in 1981 naar een forse 36 onder Nijpels. Een uitslag die niet voor 1998 werd geëvenaard. Het CDA verloor 250 duizend kiezers naar alle richtingen en hield 45 zetels over – 29,3 procent van de stemmen – voor het eerst duidelijk minder dan eenderde van de kiezers. Wat in 1981 Van Agts eindspurt nog had verhinderd, was nu

toch gebeurd. Het CDA was nipt achter de PvdA gebleven. Het zou CDA-lijst 2 zijn.

Toch was niet Van Agt dé verliezer van de verkiezingen. Hij had met de VVD een stabiele meerderheid van 81 Kamerzetels. Zijn drie zetels verlies verbleekten bij het fiasco van zijn kortstondige partner, Jan Terlouw. Die verloor tweederde van zijn aanhang, een nederlaag zoals alleen de CPN in 1977 voor de kiezen had gekregen. De uitslag was helder: het vierde kabinet-Van Agt zou er komen, een prolongatie met de liberalen. De kabinetsformatie mondde snel uit in een akkoord van CDA en VVD. Twee werkgroepen van fractieleden bikten de bouwstenen los onder regie van de informateur, onderkoning Scholten. Bij werkgroep A die de harde financieel-economische lijnen uitzette, was Gerrit Gerritse de eerste CDA'er. De VVD leverde de voorzitter: aspirant-vice-premier Van Aardenne. Nijpels bleef liever politiek leider van zijn partij vanuit de Kamer. Werkgroep B moest de lastige immateriële beleidspunten in het regeerakkoord gieten. Wim Deetman zat die voor. Zo werd hij openlijk klaargestoomd om straks de coalitie in de Kamer aan te voeren. Oud-CHU-prominent Scholten had dus (toeval-lijk?) twee ex-CHU'ers op een centrale plaats in de onderhandelingen.

Via deze werkgroepen waren de fracties nauw betrokken bij het trekken van de conclusies. In 1981 waren het vooral de twee informateurs en de kemphanen Van Agt en Den Uyl geweest die de discussies voerden. Nu werden vanaf het begin de fractiespecialisten medeverantwoordelijk gemaakt. Gerritse: 'Het werkte buitengewoon goed. Werkgroep A is weken opgesloten op het ministerie van Economische Zaken. We werden gevoed door het Centraal Planbureau, door stukken uit de fracties, we kregen allerhande ambtenaren. Gijs van Aardenne was een bruggenbouwer, zo is er een band gesmeed.' De fracties konden hierna niet meer weglopen voor de zware ingrepen. Een herhaling van Lubbers' opstelling bij *Bestek* '81 was niet wenselijk, laat staan het gedrag van de PvdA tijdens het net gesneuvelde kabinet.

Het saneringsbeleid kon geen uitstel meer dulden. Een rapport van het Internationaal Monetair Fonds waarschuwde dat de financiën van de overheid op het punt stonden onbeheersbaar te worden. Het financieringstekort schoot naar 12 procent. De groei van de economie was nul, alle extra aardgasinkomsten verdwenen in gaten uit 1981 en 1982. De werkloosheid steeg zo snel dat het draagvlak voor de financiering van de collectieve voorzieningen leek weg te smelten. 'Absolute prioriteit dient te worden gegeven aan beperking van de collectieve sector en van het overheidstekort,' eiste het IMF.¹²⁰ Om

daar greep op te krijgen zou elk jaar 7 miljard gulden bezuinigd moeten worden.

Toen de werkgroepen klaar waren, verplaatste de aandacht zich naar de samenstelling van het kabinet. Wie zou Van Agt meenemen? Jan de Koning was de man voor het sleutelministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Den Uyls molensteen zou de hoeksteen zijn. Molly de Koning was er inmiddels op voorbereid. Grappend en bloedserieus tegelijk hadden haar man en Ruud Lubbers gezegd dat straks een van hen premier en de ander dan maar minister van Sociale Zaken zou moeten worden. 'Molly was bang voor Sociale Zaken. Ze zei: Daar heb je geen verstand van.' Lubbers vertelt: 'Nou, zei ik, dan heb ik nog een andere oplossing: ik ga Sociale Zaken doen en Jan wordt alsnog premier.' De Koning: 'Molly zag dat beeld voor zich opdoemen. Mol zei: Gaat dat zo? Ja dat gaat zo, zeiden wij.'¹²¹ Zo wierp Van Agts voorbehoud zijn schaduw vooruit.

De komst van zijn vierde kabinet maakte een einde aan de onzekerheid voor Van Agt. Elke ontsnappingsroute was nu afgesneden. 'Toen wilde ik er écht uit. We hebben thuis besloten dat ik ermee moest ophouden,' vertelt de premier. Lubbers zou later van een diepzinniger motivatie gewag maken. 'Dries geloofde niet meer dat hij de samenleving kon overtuigen; hij had geen fiducia meer in de plaatsing van de kruisraketten. Hij was ook ontdaan door de gezondheidstoestand van Prins Claus – dat was een hele belasting voor hem.'¹²² Van Agt reageert onthutst: 'Dat is absoluut gezocht.'

Na vier campagnes en twee kabinetsformaties in een jaar vond de partijsecretaris het welletjes en ging met vakantie. Op maandag 11 oktober 1982 schoof de postbode een telegram onder de deur van zijn appartement op Ibiza. Het kwam van Piet Bukman. Onthutst las Ries Smits: 'Dries stopt ermee.'

De partijvoorzitter had die ochtend een telefoontje gehad met het verzoek Van Agt te bellen. 'Het was een tamelijk vroeg uur, dus ik dacht: dán zal er wel wat aan de hand zijn. Het was afgelopen met Dries. Hij was fysiek aan zijn einde.' Hun discussie over de opvolging nam uren in beslag. Uiteindelijk besloten ze met spoed een bijeenkomst van de CDA-top te beleggen, zodat een gezamenlijke conclusie kon worden getrokken. Van Agt herhaalde zijn wens Jan de Koning als de nieuwe man te kunnen aanwijzen. Bukman vond dat het Lubbers moest worden. 'Snel handelen is de enige manier in zo'n geval. Dat valt onder het hoofdstuk *Geen gelazer*. Hatsjiekiedee, greep houden op het proces. Het is mijn moeilijkste klus geweest.'

Bukman informeerde de sleutelfiguren zelf: De Koning, Smits, Deetman, Lubbers, het dagelijks bestuur en het fractiebestuur. Jan de Koning zat bij een landbouwwaad van de EG in Denemarken. 'Resoluut meldde hij daarvandaan: nee, ik niet. Bij Dries hadden we de ervaring dat als we op hem inpraatten hij toch weer bereid was. Bij Jan had ik de illusie niet.' Deetman kreeg het sein zich snel te prepareren op zijn nieuwe rol van fractieleider. Hij zette zijn naaste medewerker aan het schrijven voor de speeches die hij zou moeten houden op de partijraad en na de regeringsverklaring.¹²³ Piet Steenkamp hoorde het nieuws in zijn Haagse hotel. 'Ik dacht: oh, Dries heeft weer zo'n periode en nu heeft hij meteen *nee* gezegd.' Bukman sprak die maandagnacht nog met Lubbers. Beiden wisten dat De Koning Van Agt niet wilde opvolgen. 'Dries wilde Jan en Jan wilde mij. Dat geeft aan hoe dicht Jan en ik bij elkaar stonden,' vertelt Lubbers.

Op 12 oktober ging Piet Bukman naar Schiphol om Jan de Koning op te vangen. De partijvoorzitter moest de gang van zaken afstemmen met zijn beschermheer om te voorkomen dat spanningen tussen personen, ego's en bloedgroepen zouden worden opgerakeld. 'We hebben snel bijgepraat. Ik wilde het in 24 uur rond hebben.' Smits: 'Dries liep met een perscommuniqué op zak dat Jan de Koning hem zou opvolgen. Piet met een perscommuniqué dat Ruud Lubbers de opvolger was.' Jan de Koning nam op de bijeenkomst van de CDA-top op 13 oktober direct het initiatief. Hij zei dat de nieuwe nummer 1 Ruud Lubbers moest zijn. Wie nu nog iets anders wilde had het nakijken, kortom. 'Het was in tien minuten bekeken. Als je ziet wat voor ellende opvolgingskwesties soms kunnen geven, was dat een schoolvoorbeeld van een *clear-cut decision*.'¹²⁴ Smits: 'Iedereen stemde ermee in. Dries liet het maar op zijn beloop.'

Virtuoos als immer gaf Van Agt de volgende dag een persconferentie, waar de opluchting vanaf straalde. De *bon mots* rolden de media tegemoet, parels die hij nog één keer aan deze zwijnen wilde offeren. Hij verdween in 'de melancholieke nevels van de herfst' vertelde hij en ging hoofs achter zijn beoogde opvolger, Ruud Lubbers staan. *Nein. Aber doch*, eigenlijk.

Lubbers werd diezelfde dag door de fractie unaniem gevraagd de kandidaat-premier voor de nieuwe coalitie te willen zijn. Hij hield het in beraad 'met een positieve grondhouding'. Eerst moest het kabinet rond zijn. Met Jan de Koning op Sociale Zaken en Werkgelegenheid kon Braks terugkomen op Landbouw. Voor de overige CDA-posten had Lubbers verrassingen. Onno Ruding was nu wel bereid de bank te

wisselen voor Financiën, nu er werkelijk een andere koers zou worden gevaren. Voor de internationale hoek werd een duo bijeengebracht dat de gevoeligheden in het CDA en de buitenwereld in zich verenigde. De rechtlijnige jurist Hans van den Broek ging naar Buitenlandse Zaken, toch nog, en de minister van Justitie, de irenische VU-rector Job de Ruyter kwam op Defensie. Voor de balans in deze delicate combinatie zou de premier moeten zorgen. Zo kon Lubbers zelf de doorslag geven op internationaal terrein. Hier ligt de bron van een bitter conflict tussen Van den Broek en Lubbers, dat vergaande gevolgen voor de toekomst van het CDA zou krijgen.

De twee gezichtsbepalende *uitgeefministeries* mocht het CDA ook bemannen. Onderwijs en CRM, inmiddels omgedoopt tot WVC, liet de VVD graag aan het CDA. CDA'ers mochten in bezuinigingstijden worstelen met de sociale problemen en de verzuilde belangenkoepels van onderwijs, welzijn en de volksgezondheid. Onderwijs en Wetenschappen leek geen probleem, Deetmans opvolger was bekend: de behendige en charismatische Nijmeegse universiteitsbaas Willy van Lieshout. Deetman, die als een berg tegen het fractievoorzitterschap opzag, was zich alvast aan het opladen om in de Tweede Kamer korte metten te maken met de vlerkachtige VVD-leider Nijpels.¹²⁵

Lubbers zocht alleen nog iemand uit de CHU-bloedgroep, liefst een kandidaat die was ingewerkt in de financiële ellende die Pais op Onderwijs had achtergelaten. Niemand kende zozeer alle hoekjes en gaatjes van de grootste begrotingspost als Wim Deetman. Het was Jan de Koning die de doorslag gaf. Hij had een simpel motief toen hij met Deetman voor een gesprek bij kabinetsformateur Lubbers kwam. 'Jan de Koning was heel gericht: Wim moet doorgaan, zei hij, want we krijgen moeilijke tijden bij Onderwijs,' vertelt Deetman.¹²⁶ 'Voor het selecteren van de mensen was De Koning,' beaamt Lubbers. Deetman was de laatste CDA'er die tot het kabinet toetrad. Lubbers had intussen voor het welzijnsdepartement nog zo'n jonge stoomwals kunnen vinden: topambtenaar mr. drs. L.C. Brinkman.

Bij het aantreden van het kabinet-Lubbers stond een nieuwe generatie CDA'ers op het bordes. Zij had bewust gekozen voor de christen-democratie in de fase dat die in de rui was, was actief geworden in een tijd dat het CDA een sterfhuisconstructie leek. Hardnekkigheid in keuzen was hen niet vreemd, evenals een zekere stoerheid tegenover het links levensgevoel van hun generatie. Traditioneel in veel maatschappelijke keuzen koesterden zij niettemin het oecumenisch ideaal. Elco Brinkman: 'Het CDA heb ik toegejuicht omdat je de oude scheidslijnen

niet meer kreeg uitgelegd. Het was het antwoord op de radicalisering, die dwingend aanwezig was in het publieke debat. De massa van de christen-democratie moest iets herkenbaars hebben. Door wat roomse blijheid te brengen in dat strakke, witte milieu van het protestantisme zou een redelijk uitgebalanceerd midden gevonden kunnen worden. Wij wilden het verhaal zó vertolken dat het nieuwe een kans kreeg zonder het oude weg te spoelen.'

De nieuwe generatie was de oude gevoeligheden voorbij. Juist in de dramatisch slechte economische situatie wilde zij de nieuwe relevantie van de christen-democratie laten zien. Zij stond te popelen om te bewijzen dat het CDA meer dan ooit een eigen boodschap en een eigen benadering bood. Partij-ideoloog Oostlander schetst die tegendraadse houding zo: 'We gaan het zeggen zoals het is. Je moet burgers aanspreken op hun volwassenheid en hun gevoel voor verantwoordelijkheid serieus nemen. Als dat zetels kost, dan moet dat maar; Lubbers stond hier sterk achter.'

In die sfeer van ideologische geladenheid en nuchtere doenerigheid kwam een nieuwe groep CDA'ers naar voren, die veel weg had van De Koning, gebakken in dezelfde mal als hun generatiegenoot Ruud Lubbers. 'Mensen die iets met de kerk hebben en dat op hun manier zien, in termen van politieke opdrachten, gewoon je plicht doen. Aan de slag, niet dat praterige,' in de woorden van de man die Lubbers en De Koning als adviseur bijstond, Hans Borstlap. De toon werd anders, bijna provocerend. 'Jongens, het is niet alleen maar lekker warm bij elkaar, je moet ook uit je nest om wat te doen. Enerzijds de warmte en bescherming van de groep en aan de andere kant het appèl. Dat verhaal hebben we heel bewust gebracht: je kunt niet gaan zitten afwachten tot God je thuis haalt of de overheid je de hand toesteekt,' zegt Brinkman.

De personele vernieuwing in het kabinet ging zo ver dat Lubbers de enige CDA'er was die vóór de kabinetten-Van Agt al eens minister was geweest. In 1982 werd hij de jongste minister-president die ons land ooit heeft gehad en was hij tegelijk de enige bewindsman die nog onder Joop den Uyl had gediend. Nestor en nummer één van de CDA-bewindslieden was Jan de Koning. Lubbers: 'Dit was formeel zelfs zo geregeld. Ik stelde me op het standpunt: het primaat ligt bij de eerste man van de partij in de ministerraad. Dus de vice-premier van de VVD overlegde met De Koning.' Ook in het wekelijkse CDA-topberaad was duidelijk wie de man achter Lubbers was. De Koning zat het Catshuis-overleg op de donderdagavonden voor als de premier er niet was.

Zelf zag De Koning zijn stap naar het nieuwe kabinet bescheiden en

laconiek: 'Uiteindelijk werd ik dus minister van Sociale Zaken. Dat kwam ook: Ruud had *ja* gezegd, toen hem werd gevraagd Dries op te volgen. Ik vond dat ik dan niet moest zeuren nu er van mij iets werd verlangd. De tweede rol is wel een rol, die ik goed kan spelen.'¹²⁷ Lubbers zegt het minder achteloos: 'Naarmate het politiek zwaarder werd, groeide de rol van Jan de Koning. Voor mij was hij toetssteen en kompas.' Dries van Agt had zijn zin niet gekregen, Jan de Koning was geen premier geworden. Maar gold hier ook niet een beetje: *Nein. Aber doch?*

De rijgdraad van het CDA

Pas na zijn vijftigste werd hij geroepen tot het ministersambt. Jan de Koning was toen al een meccanodoos waarmee je bijna alles kon bouwen. Een politieke tienkamper, inzetbaar op elke post. Zijn tienkamers goed in veel onderdelen, Jan de Koning blonk uit in elke discipline.¹²⁸ Tussen 1977 en 1989 was hij onafgebroken minister in drie kabinetten-Van Agt en twee kabinetten-Lubbers. Het gedachtegoed van en de gedragscode in het CDA vonden elkaar in Jan de Koning, vindt Jan Krajenbrink. 'Hij kon als geen ander spanningen accepteren. Zijn lijfspreuk was: *als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan*. Maar eerst wél kijken wat móet. Vervolgens bereid zijn water bij de wijn te doen, maar het doel in de gaten blijven houden. Dat is het punt: zodra je alleen nog maar *doet wat kan*, ben je een pragmatist. Hij handelde juist vanuit een principiële gedachte.' Zelf zei Jan de Koning daarover: 'Het compromis moet de uitkomst zijn van een discussie die voldoende diepgang heeft gehad. Je moet zo discussiëren dat het idealisme gevoeld kan worden.'

Het meest had hij opgestoken van zijn vader, de burgemeester van het kleine Overijsselse Zwartsluis. Die leerde hem oog te hebben voor de mens bij het besturen. Op zijn nachtkastje in het ziekenhuis waar Jan de Koning is overleden lag een boekje met bijbelse overdenkingen dat vrienden hem hadden gezonden, vertelde ds. C.A. ter Linden tijdens de kerkdienst ter nagedachtenis van De Koning. 'Eén verhaal met name trof hem opnieuw, dat oude verhaal van de verloren zoon. Daar is immers het hele menszijn op terug te brengen, op de vraag: zullen zij elkaar dulden? Zullen de zonen elkaar verdragen en aanvaarden? Zal het zijn: jij of ik, of: jij én ik?'

Jan de Koning kwam uit een traditioneel gereformeerd gezin, door-

trokken van politiek. Na het avondmaal duurde het soms uren voordat de tafel werd afgeruimd, zo gingen de De Konings op in hun discussies. Jan de Koning was als tiener in de oorlogsjaren betrokken bij wapendroppings. Na schooltijd bracht hij verzetskranten rond. Als hij daaraan werd herinnerd, greep de drager van het Verzetshedenkingskruis naar zijn favoriete wapen, de zelfspot. 'Ik moet een groot fietser zijn geweest,' zei hij dan. Na de oorlog vocht hij in Nederlands-Indië. De Koning, nog steeds tiener en inmiddels pelotonscommandant, leerde er het onderscheid tussen discipline en loyaliteit. 'Ik was fanatiek, ik was een modelsoldaat. Dan word je korporaal en dan ga je tien man drillen. Ik deed dat met veel overgave, maakte me ontzettend boos wanneer het allemaal misging. Was gesteld op uiterst correct optreden, totdat je de eerste keer in een vuurgevecht verzeild raakt. Dan kun je *voorwaarts* schreeuwen, maar ze blijven rustig liggen met hun kop in de modder. Iedereen is bang. En als je dan opstaat en ze komen achter je aan, dan heb je meer gewonnen dan met al die uitstekend uitgevoerde oefeningen en dan zie je dat het in wezen om iets anders gaat, om een vertrouwensbasis. Dat ze zeggen: we kunnen die vent toch niet alleen laten lopen.' Die ervaring is hem altijd bijgebleven. 'Formele zeggenschap betekent niet zoveel. Het gaat er veel meer om dat je met mensen een relatie opbouwt. De mensen moeten zoveel vertrouwen in je stellen dat ze risico's willen lopen, die ze uit zichzelf liever niet nemen.'

De Koning bewandelde het vaste bestuurlijke pad van de antirevolutionair. Als afgevaardigde van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond deed hij betrekkelijk laat zijn intrede in de landelijke politiek. In 1969 werd hij met 43 jaar lid van de Eerste Kamer. Hij belde zijn partijgenoot, senator Algra op, de veteraan in Friesland, om te vragen wat van hem werd verwacht. 'Hij zei dat je moest beginnen met te beseffen dat geen minister of staatssecretaris ooit iets zal doen of laten om hetgeen jij zegt. Nou, dat is een heel wijze les geweest.' Twee jaar later stak hij over naar de Tweede Kamer. Hij werd voorzitter van de ARP in de aanloop naar het CDA, de moeilijkste periode van haar bestaan na de oorlog. In die dagen bracht Jan de Koning de verbondenheid onder woorden, sloeg hij de brug tussen de traditioneel denkende achterban en de progressieve voorhoede. Daardoor kon zijn opvolger Hans de Boer de tegenstribbelende mannenbroeders het CDA binnenloodsen. 'Ik hou niet van grote woorden, maar een klein wonder zou ik de totstandkoming van het CDA toch wel willen noemen,' zei De Koning later.

In het krachtenveld tussen de tegenpolen PvdA en VVD – en dat in zijn eigen partij – vond hij ogenschijnlijk met speels gemak het evenwicht. Hij hield de venijnigste scherpslijpers met elkaar in gesprek, plaatste op het juiste moment een contragewicht en trok de zaak in balans. ‘Om ruzie te maken zijn er twee nodig en daar hoor ik niet bij’, was een van zijn stelregels. De Koning paarde een prettig soort geslepenheid aan een ontspannen openheid, ook al liet hij nooit het achterste van zijn tong zien. In het parlement, op zijn ministerie of tegenover een veilinghal tjokvol boze boeren en tuinders – hij wist de toon te treffen. Op bijeenkomsten van de boeren- en tuindersbond vroeg een boer hem wel eens wat hij vond van de prijzen van de koeien. Had De Koning geen flauw benul dan zei hij zonder een spier te vertrekken: ‘Die zijn wel eens beter geweest.’

Achter de gelaten glimlach in dat verlegen gezicht ging veel schuil. Teleurstellingen verborg hij achter een laconiek masker. Eenzaamheid benauwde hem. Een van de weinige keren dat hij zich blootgaf, bekende hij een hekel te hebben aan alleen zijn. ‘Ik heb altijd aan de eettafel gewerkt... Op deze manier ben je erbij en ben je er niet bij. Dat is beter dan het isolement van een studeerkamer.’ Alleen toen hij minister voor Ontwikkelingssamenwerking was, sliep hij soms niet. Van de zorg. ‘Ontwikkelingssamenwerking vindt hij belangrijker dan alles wat hij ooit in zijn leven heeft gedaan. De beslissingen die hij toen nam, hadden direct invloed op leven en dood. Dat maakte hem onrustig. De zaken waarmee hij zich nu bezighoudt, beschouwt hij als *peanuts*. Hij ligt er niet wakker van,’ vertelde een naaste medewerker op Sociale Zaken.

Hij kon heel snel een complexe situatie analyseren en er een duiding aan geven die voor iedereen acceptabel was. ‘Hij rook waar de *snag* zat,’ noemt zijn vertrouweling Hans Borstlap dat. ‘Een middellange-termijndenker. Geen man met een grote visie, maar wel iemand die over de politiek van alledag heen keek. Een heel open vent: pats boem, een keiharde realist,’ vindt Ed van Thijn. ‘Het probleem van de horizon is dat hij verder opschuift naarmate je dichterbij komt,’ vond De Koning. Op beschouwingen over politieke leerstellingen viel hij dan ook zelden te betrappen. ‘Die man was zo enorm laconiek, dat was het eerste dat je aan hem merkte,’ vertelt Arie Oostlander. ‘Hij was voorzitter van de AR toen ik in 1975 bij de Kuypersstichting kwam. In een van de eerste vergaderingen met het partijbestuur maakte ik een slaande ruzie mee over het CDA. Ik schrok me rot. Wist ik veel. Zegt Jan na afloop tegen me: maak je geen zorgen, bij ons gaat elk jaar een keer het mes in de tafel.’

Het moment waarop informateur Ed van Thijn hoorde, dat De Koning als minister voor Ontwikkelingssamenwerking naar Landbouw ging, zal hij nooit vergeten, zó laconiek. ‘Kremers en ik ontvingen de kandidaat-ministers in de ministerskamer van de Eerste Kamer, nadat ze bij Van Agt waren geweest. Jan de Koning zou als eerste komen, die moest meteen daarna op reis naar Afrika. Hij was gehecht aan Ontwikkelingssamenwerking, zijn *troeteldepartement*. We waren ervan overtuigd dat hij die post van Van Agt mocht houden. Het duurde lang, maar eindelijk kwam hij dan. “Met jou hoeven we het niet te hebben over het regeerakkoord,” zei ik. Hij was tenslotte informateur geweest. “Nou, zei Jan, dat zou ik wel doen, want ik kom niet voor Ontwikkelingssamenwerking, maar voor Landbouw.” Dat was een formidabele verrassing. Ik vond dat Dries hem dat niet kon aandoen, maar Jan gaf geen krimp en zei onbewogen: “Ik ben een dienaar van de Kroon.” Echt een mannenbroeder, zoals je ze kent uit de overlevering. Vervolgens zei hij met die bekende glimlach van hem dat hij enige kanttekeningen wilde maken omdat hij de landbouwparagraaf van zijn eigen regeerakkoord niet de sterkste vond.’

Als in verkiezingstijd politici zich in bochten wrongen om iedereen te vriend te houden, bleef Jan de Koning vertellen waar het op stond. Kostte dat zetels, dan moest dat maar. Hij wilde mensen zó aanspreken dat ze een meter verder gaan dan waartoe ze van nature bereid zijn. De mens mag dan geneigd zijn tot alle kwaad, het CDA moet hem prikkelen zich desondanks iets minder zelfzuchtig op te stellen. Met dat appèl onderscheidde het CDA zich van zowel de PvdA als de VVD, zei hij. De milde bestuurder kon keihard zijn als niet kon wat moest. Hij was de eerste minister van Sociale Zaken die openlijk beled dat het financieringstekort omlaag moest voordat ‘leuke dingen’ weer konden. Nederland liep aanvankelijk te hoop tegen zijn stevige bezuinigingen. ‘De mensen moeten maar wennen aan onrust,’ zei hij doodgemoedereerd tegen de vakbeweging. Jongeren in wier uitkering gesnoeid zou worden raadde hij aan ‘goede vrienden met je moeder te blijven’.

Jan de Koning kon wonderen doen, vindt Gerrit Gerritse. ‘Het viel niet zo op, maar hij deed het wel. Hij kon de meest akelige dingen vertellen op een manier dat het overkwam. Als minister van Landbouw stuitte hij op een blokkade van boze boeren. Jan stapte uit en ging te voet verder, vriendelijk knikkend baande hij zich een weg. Aan het eind hield hij een toespraak en kreeg hij nog applaus ook.’ Jos van Gennip, een van zijn topambtenaren van Ontwikkelingssamenwerking: ‘Als minister Van Dijk 200 miljoen gulden bezuinigde op ont-

wikkelingsamenwerking was hij een dief van de armen. Als Jan de Koning drie keer zo veel bezuinigde heette het: wat knap dat hij het in deze barre tijden kan beperken tot 600 miljoen.'

De Koning was de eerste man in het kabinet met de portefeuille Emancipatiezaken. In het laatste jaar van zijn ministerschap liet hij zich op Internationale Vrouwendag in het openbaar ondervragen door tien vrouwen. Het werd prijsschieten voor de dames en De Koning onderwierp zich beminnelijk aan hun kruisverhoor. Hij was amper van het schavot gestapt of een bezoeker sloeg een rauw ei op zijn hoofd kapot. Hij spoelde zijn hoofd onder de kraan en vertelde dat het hem deed denken aan zijn jongensjaren. Toen hij op zijn fiets de stiekem geraapte Kievietseieren onder zijn pet vervoerde en die de thuisreis soms niet overleefden.

Het ontbrak De Koning aan flauwekul. Hij vertelde staatssecretaris Klaas de Jong van Onderwijs dat hij niet zo heel veel boeken las maar heel bewust een publicatie uitkoos. Die las hij dan heel nauwkeurig. Met een potloodje. 'Daar heb je veel meer aan, vond hij, dan boeken diagonaal doornemen.' Ooit spartelde hij anderhalf uur in de Caraïbische Zee, nadat hij met een surfplank was omgeslagen. Een hachelijker avontuur dan hij liet doorschemeren. Eenmaal aan de kant gehaald, werd hem gevraagd wat er door hem heen was gegaan. 'Vooral zeewater,' antwoordde hij stoïcijns. Het Vara-radioprogramma *In de rooie Haan* maakte de grap: 'Het is met haaien net als met de politie. Als je ze echt nodig hebt, komen ze nooit.' De Koning mocht het smakelijk naververtellen, hij had het zelf kunnen verzinnen.

PvdA'er Bram Stemerding vond hem saai, 'saai zoals een politicus behoort te zijn: niet spectaculair, maar solide en betrouwbaar. Hij zou je nooit een strek leveren. Dat begrip kende hij niet eens.' Een chique politicus met een trefzekere stijl. Niet bombastisch, maar bescheiden, zo karakteriseert Hans Borstlap hem. 'Bij een kabinetsformatie – ik was zijn secretaris – gaf hij me tijdens ingewikkeld cijferwerk een papiertje en zei: "Hans, het stelt niks voor hoor, maar ik heb ook wat geprobeerd, kijk er eens naar, als het niks is moet je het meteen weggooien." Dat kún je spelen, maar Jan vond dat écht. Hoe hij met zijn ambtenaren omging, het hele departement werkte als een paard voor hem. Gewoon door de manier waarop hij met ze omging. Dat deed hij niet uit vooraf berekende effectiviteit, hij wás gewoon zo.' Gerrit Gerritse: 'Ik heb bij Jan nooit het gevoel gehad dat hij me besodemieterde. Jan meende het eerlijk. Het was geen toneelspel. Hij bleef zichzelf.'

'Als het erom spande en iedereen naar het plafond tuurde kwam Jan

dikwijls met een grap,' herinnert Hans Borstlap zich. 'In de kabinetsformatie begonnen de hoofdrolspelers om tien uur te onderhandelen. Jan kwam om kwart voor tien binnen, hij was geen ochtendmens. In dat kwartiertje was het eerst door de kranten bladeren en grappen maken. Grollen en grappen ontleend aan het boerenbedrijf. Dat ontspant geweldig. Bij de les blijven en op het moment dat het vastloopt door een kwinkslag de zaak iets anders zetten, zodat je moet glimlachen om je eigen rabiaatheid. Het heeft iets ontspannends én iets scheidsrechtelijks. Die combinatie is bijzonder effectief.'

De Koning, kleinzoon van een boer, was gul met boerenwijsheden. Wilden anderen iets overhaast veranderen waar de samenleving in zijn ogen niet aan toe was, zei hij: 'Je kunt een plantje niet aan zijn bladeren uit de grond trekken.' Hij legde eens uit: 'Boerenuitspraken zijn vaak heel *to the point*. Toen ik nog in het Europees Parlement zat, waren de tolken altijd kwaad op me. Hoe kunnen we dat nou in het Frans vertalen riepen ze als ik had gezegd dat Nederland aan de achterste speen lag.' Hij hield het op 'de rogge staat er dun bij' als hij het gevoel had dat iets niet mee zat, maar hij het nog even wilde aanzien.

De Konings manier van optreden is het best te illustreren met een kabinetsvergadering die dreigde vast te lopen op de hypotheekrente. De VVD wilde de aftrek pas bij een half miljoen gulden aftoppen, het CDA al bij tweeëneenhalve ton. Het werd doodstil in de ministerraad. Van Agt keek geprangd voor zich uit. Niemand durfde, wie zich verroerde moest betalen. Dat duurde enkele minuten, waarna De Koning alle moed bij elkaar raapte en zei: 'Voorzitter, ik kom uit de kop van Overijssel, daar wordt veel vee verhandeld. Daar willen dit soort conflicten – tja, het heeft geen niveau wat ik nu zeg, maar ik waag het er toch maar op – wel eens opgelost worden door de twee bedragen bij elkaar op te tellen en te delen door twee.' Aldus geschiedde: 375 duizend gulden.

De partij deed niet vaak vergeefs een beroep op hem. Campagneleider Ries Smits: 'In verkiezingstijd hadden we spreekbeurten afgesproken voor bewindlieden. De eerste die we belden als er een afzegde was Jan de Koning. Als hij kon, ging-ie.' Jan de Koning kon slecht *nee* zeggen. Een zware hartaanval in 1975 was het signaal dat hij beter op zichzelf moest passen. 'Het was een dubbeltje op zijn kant,' weet Ries Smits. 'Hij speelde in de jaren daarna in *blessuretijd*. Genadejaren, noemde De Koning het zelf.' Toch bleef hij – buiten het zicht van de camera – dampen als een schoorsteen en liet hij zich telkens weer overreden zware verantwoordelijkheden op zich te nemen. Ook nadat hij uit

de frontlinie was gestapt, reeg hij de functies aaneen, van de Raad van State tot het Steenkamp-instituut. 'Werken doe je maar in je vrije tijd. Je hoort niet *nee* te zeggen omdat het je niet goed uitkomt.' De Koning zei ook geen *nee* toen hem werd gevraagd of hij een lintje wilde uitreiken aan een werkster die veertig jaar de vloeren had geschrobd. In tranen riep ze de zelden zo bewogen minister na: 'De Koning, bedank ook de koningin.'

'Jan de Koning was dan wel de calvinist vervuld van plichtsbetrachting, maar hij was geen *Draufgänger*,' vindt Dries van Agt. 'Jan had zicht voor de betrekkelijkheid der dingen, was veelal minder gespannen dan Ruud. De glimlach, deze spiegel van de ziel, die filosofische monkeling... die had Jan.' De Koning was de CDA'er die calvinistische rechtlijnigheid en katholieke soepelheid splenderwijs aan elkaar knoopte. Het christen-democratisch gedachtegoed stond hem helder voor ogen, hij wist het in de politiek van alledag toe te passen als klankbord en politiek geweten van zijn partij. Jan de Koning was de rijgdraad van het CDA. 'Jan was een man aan wie ik houvast had. De man van stavast, zoals Dries dat zegt,' benadrukt Lubbers.

De Koning wist dat hij vanaf de tweede rij meer dan wie ook kon doen wat moest. Hij heerste in de luwte. 'Jan was de enige naar wie Ruud op bepaalde momenten nog luisterde. Van Jan nam hij iets aan,' weet Gerrit Gerritse. Kamerleden legden teksten van moties eerst aan De Koning voor. Als hij zei dat hij er niet mee uit de voeten kon, hielden ze het voor gezien. Jan de Koning was aartsengel en duvelstoejager tegelijk. 'Hij was de *pater familias* van het CDA en gelukkig minder gewiekst dan Lubbers. Ruud kon alles tegen Jan zeggen en die *skipte* vervolgens alle varianten en alle toestanden – hij begreep lang niet altijd wat Ruud zei. Jan stak zijn vinger op, voelde uit welke hoek de wind waaide, pakte een variant en Ruud was zeer gelukkig. Een gouden duo. Materieel was Jan de baas, Ruud deed niet zoveel zonder Jan. Grote dingen *checkte* hij bij Jan,' vertelt Wim van de Camp.

'Hij was dé stabiliserende factor,' zegt Jan Krajenbrink. 'Hij kwam met grote regelmaat in de fractie en at dan met ons. Op talloze momenten gaf Jan de Koning de beslissende duw. Een vertrouwensfactor van jewelste. Als Jan de Koning zei: *het zit wel goed*, dan namen veel mensen aan dat het wel goed zat. Niemand heeft die rol kunnen overnemen.' Een gevoel van onmisbaarheid had hem in 1975 na zijn hartaanval nog parten gespeeld. In 1994 had Jan de Koning ook dit leren relativeren. De horizon die 'opschuift naarmate je dichterbij komt' had zich aan de oevers van de eeuwigheid als vanzelf opgelost. Op zijn

sterfbed zei hij tegen een van zijn zoons: 'Toen ik daar twintig jaar geleden lag en ik zag de trein vertrekken richting Straatsburg, dacht ik: daar had ik in moeten zitten. Nu heb ik dat niet meer. Daar zal nu een ander in zitten.'

De najaarschoonmaak

Premier Ruud Lubbers kon geen lieverkoekjes meer bakken. Hoe dramatisch de toestand van de Nederlandse economie was, illustreerde hij bij zijn aantreden in de Tweede Kamer met een onderkoeld gebracht voorbeeld. 'Vergelijkt men de huidige economische situatie van ons land met die van tien jaar geleden, dan moet men vaststellen dat nú de werkloosheid per jaar harder stijgt dan het absolute niveau, dat wij toen bereikt hadden. Hetzelfde geldt voor de overheidstekorten. Bedroeg het tekort toen enkele procenten van het nationaal inkomen, nu dreigt het daarmee jaarlijks te stijgen.'¹²⁹

De nieuwe rekenmeester, Onno Ruding, eiste en kreeg een aanvulling op de al harde afspraken in het regeerakkoord. Verlaging van het tekort naar 7,4 procent werd vastgelegd en hij liet het tempo daarheen vaststellen: in 1984 naar 10,5 procent, in 1985 naar 9 procent en in 1986 naar 7,5 procent. Daarnaast werd geregeld dat het laatste gat dat de kabinetten-Van Agt II en III hadden willen dichten door belastingverhoging, zou worden aangepakt door extra te snijden in de uitgaven. De lastendruk kon zo met 1,6 miljard gulden worden beperkt. Het kabinet schoot uit de startblokken. Het regeerakkoord vervulde de functie van 'de grote klap'. Het was 'voor de volle periode concreet ingevuld', ook al in de meerjarencijfers.¹³⁰ Dit was een trendbreuk in de Nederlandse politiek: een kabinet dat deed wat het had afgesproken.

Werkgevers en bonden zorgden ook voor een trendbreuk met 'het akkoord van Wassenaar'. De bonden zouden een negatieve salarisontwikkeling slikken in ruil voor verkorting van de arbeidstijd. Werk boven inkomen in optima forma, inleveren van welvaart voor meer banen. Een driesporenbeleid van sanering van de uitgaven, lagere lasten bij minder loonkosten en herverdeling van werk kon worden waargemaakt.

Het was een illusie te denken dat zo'n forse aanpak direct veel weerklank zou krijgen. De ministers gingen daarom hun harde boodschap in het land verkondigen. Het viel ze niet mee. In het brave Ermelo kreeg Deetman zo veel boze CDA-leden over zich heen, dat zelfs hij ervan

schrok. Men vond de extra salariskorting van 1,65 procent die hij de onderwijzers oplegde niet solidair.¹³¹ ‘Het kabinet was écht begonnen te saneren. Het vet kon weg,’ vat Borstlap krachtig samen.

Wennen moesten de CDA’ers ook aan de stijl van de nieuwe ploeg. Schatkistbewaarder Ruding werd bij het begin een ‘merkwaardige vent’ gevonden. ‘Hij kwam binnen als een steile bankier en gedroeg zich niet als politicus. Als hij een spreekbeurt hield, knepen we de billen bij elkaar. Hij was van ijzer, maar zo giftig als maar kon,’ vertelt fractie-econoom Gerritse. Minder van plaatstaal, maar zeker zo zakelijk was de stijl van de nieuwe premier. Vroeg in de morgen present in het Torentje, ruim voor zijn medewerkers plachten te verschijnen, begon de machinerie van dossiers doornemen, problemen afpellen en oplossingen in de week leggen. Veel aandacht voor de persoonlijke noot of geste was er zelden.

Dries van Agt vertelt van zijn verrassing toen hij na Lubbers’ aantreden onmiddellijk werd gebeld voor een afspraak. ‘Ik vond dat wel chique van Ruud. Men meldde mij dat ik om half negen in de ochtend werd verwacht op het Torentje. Half negen... Ik ben de avond tevoren naar Den Haag gereisd en kon er zelfs nog heel genoeglijk ontbijten met mijn goede vriend Leo Tindemans. Ruud ontving mij hartelijk en zei dat hij enkele zaken over het contact met majesteit, koninklijk huis en zo, wilde bespreken. Aldus geschiedde. Na twintig minuten stond ik weer buiten. De klok moest nog negen slaan.’

Het nieuwe kabinet zat vol doenerige types. De leeggeroofde fractie zat er verweesd bij. Deetman was naar het kabinet gehaald; wie kon nu nog fractievoorzitter worden? Er was geen kroonprins meer voorhanden. Partijvoorzitter Bukman benaderde de twee economen in de fractie. ‘We waren stomverbaasd dat hij ons als kandidaat zag,’ vertelt Gerrit Gerritse. Bert de Vries kwam ontredderd thuis in Bergschenhoek toen hij door Lubbers was gepolst. ‘Ik dacht: dat kan ik helemaal niet! Ik stond op de 44ste plaats op de lijst en was in de fractie niet verder gestegen dan het voorzitterschap van de commissie ambtenarenzaken en pensioenen. Ik heb gezegd dat ze de fractie de kans moesten geven nog een ander te kiezen,’ vertelt hij. ‘We wilden het geen van twee worden,’ vertelt Gerritse. ‘We zeiden tegen elkaar: de ongelukkige die dit zal treffen, verdient medelijden. De ander zal hem hoe dan ook steunen. We kunnen op elkaar rekenen.’

Ze gingen samen hun sterke en zwakke punten na. Een rol speelde dat ‘Bert heel moeilijk gereformeerd is, uitgetreden uit de artikel 31-afsplitsing. Toch was hij helemaal geassimileerd in die fractie, terwijl

zijn contactuele eigenschappen niet overweldigend zijn'. Gerritse grijnst: 'Ik zei: "Bert, jij moet het worden, jouw kinderen zijn groter dan de mijne en jij hebt een rijbewijs. Het kost je al je tijd en je draaft van hot naar her."' De fractievoorzitter had in die tijd nog geen auto met chauffeur.'

De twee kandidaten werden in de fractievergadering eerst 'gepeld' in de woorden van Gerritse. Hij had een eigenzinnig standpunt: 'Bert weet meer van economie' en hijzelf hechtte aan het behoud van de werknemerscommissariaten uit zijn CNV-tijd. Die gaven hem een goede kijk op het bedrijfsleven en een blijvende band met de vakbeweging. Verscheidene fractieleden vonden dat Gerritse als voorzitter al zijn tijd aan het leidinggeven zou moeten besteden. Bij de eerste stemming kreeg Gerritse de meeste stemmen, maar niet de vereiste meerderheid. 'Gerrit raakte in paniek dat hij het zowat was geworden en heeft toen dat punt van die bijbanen opgespeeld,' zegt De Vries meewarig. De fractie koos toen toch maar voor de minder eigenzinnig overkomende Bert de Vries. 'Bij de derde stemming gebeurde dat. In het begin had Bert het ongelooflijk zwaar. Af en toe kreeg ik gewoon gewetenswroeging,' vertelt Gerritse.

De Vries stond niet sterk. Zijn perschef Jan Schinkelshoek merkte: 'Nijpels deed of De Vries alleen de deur mocht opendoen bij politiek overleg in de coalitie. Ik ga op bezoek bij de onderbaas, zei hij altijd als hij naar De Vries ging.' Bert de Vries was een blauwe maandag fractievoorzitter of de fractie viel uit elkaar bij een stemming over de bevriesting van het aantal kernwapens. Er bleek toch weer niet genoeg eensgezindheid, ook niet in de manier waarop sommige oud-loyalisten de pers hadden bewerkt. 'Dat was een behoorlijke tik,' weet Schinkelshoek. 'De Vries zei: "Dit kán niet. Als dat nu al begint, wat moet dat straks als we het over grotere zaken hebben?" Hij begon met zachte hand, omdat hij het als zijn taak zag de fractie tot een eenheid te smeden. Hij stelde een protocol op, waarin de fractie met zichzelf afspraken maakte hoe bij meningsverschillen eerst intern gediscussieerd zou worden. De Vries tolereerde geen duiventil, wat de fractie in de periode daarvoor wel was.'

De achterban liet zijn afkeuring van loyalistisch gedrag snel merken. Het verschil was nu, dat de nieuwe partijtop niet langer wilde talmen. Zij maakte korte metten met pogingen Aantjes via het Europees Parlement weer een rol van betekenis te gunnen. Toen deze in 1983 steun vroeg van de partijtop nam Lubbers Jan de Koning mee naar het beraad hierover. Lubbers sprak hartelijke woorden van steun voor

Aantjes' kandidatuur voor Straatsburg. 'De Koning was tegen. Hij was bang dat het weer een hoop commotie zou geven,' vertelt Aantjes gelaten. Bukman sloot zich daar meteen bij aan. 'Daar komt alleen maar gedonder van. Dat kan ik niet hebben.'¹³² Deze aanpak paste heel goed bij de rolverdeling die Lubbers en De Koning van nature lag. De Koning bleef de ordehandhaver. Naast de premier die in zijn partij en coalitie af en toe de loyalist mocht spelen, was er de regisseur, die de teugels strak hield.

Ook de Kamerfractie kreeg een strengere hand te voelen. 'De Vries was wantrouwend, en terecht,' vindt Gerritse. 'Als je schriftelijke vragen wilde stellen nam hij ze mee naar huis om ze tegen de lamp te houden en te controleren of het geld zou kosten,' herinnert Ries Smits zich. 'Altijd moest er iets worden veranderd. De fractievergaderingen onder Bert deden mij denken aan heel degelijke catechisatielessen.' Ter onderstreping van de discipline verscheen Jan de Koning met grote regelmaat aan de CDA-tafel in het Kamerrestaurant. Bukman nam als eerste partijvoorzitter deel aan de fractievergaderingen. Dat ging niet zonder slag of stoot. Smits: 'Staatsrechtgeleerden in de fractie, zoals De Kwaadsteniet, één van de loyalisten, gaven hem de wind van voren: hij was niet gekozen en had dus geen mandaat. Toen is de afspraak gemaakt dat hij rechts vooraan mocht zitten, zodat iedereen hem scherp in de gaten kon houden. Bukman mocht alleen het woord voeren als het hem uitdrukkelijk werd gevraagd. En als laatste, als de hele fractie zich had uitgesproken.' Bukman liet dat over zich heen komen. Hij zag zijn rol helder voor zich. 'Mijn opdracht was eenvoudig, althans de formulering was simpel: zorg dat de boel bij elkaar blijft. Ik woonde de vergaderingen van de fractie bij om de eenheid van optreden te bewaken. Ik zei niet zo veel, mijn permanente aanwezigheid zei genoeg. Ik zat recht tegenover de voorzitter, ik had een knipoogrelatie met Ruud Lubbers, later met Bert de Vries.'

Het intomen van de verdeeldheid richtte zich meer en meer op twee dissidente fractieleden. Jan Nico Scholten was de prominent van die twee. Dankzij het vertrek van een reeks fractieleden naar het kabinet was hij toch nog in de Kamer gekomen. Hoewel ook Sytze Faber en Jan Buikema vaak op één lijn bleken te zitten met Scholten, was vooral de ex-KVP'er Stef Dijkman zijn volgeling. Het duo *Stef en ik* werden zij daarom vilein genoemd. Bert de Vries deed lange tijd pogingen hen een plaats te geven, ook als woordvoerders namens de fractie, om ze 'naar de mate van het mogelijke hun zin te geven', zegt Gerritse. 'Hij deed concessies, maar kreeg er nooit een terug. Zij incasseerden alleen

maar.' Jan Schinkelshoek: 'Hij vond hun gedrag niet te tolereren. Hij probeerde het in te snoeren. Het ging Bert er niet om zijn fractie kleiner te maken, hij wilde er een eenheid van maken. De fractie was deze heren zat, er was op een gegeven moment zelfs wrevel gegroeid dat de fractievoorzitter hen er niet onmiddellijk uitzette!'

De afwikkeling duurde nog een hele tijd, want vooral Scholten was een behendig politicus, die zich niet zomaar uit het CDA zou laten zetten. Dan zou hij de positie verliezen waaraan hij zijn attractie voor de media en de linkse partijen ontleende. 'Jan Nico Scholten was af en toe zo handig om er niet te zijn als de fractie haar standpunt bepaalde. Kon-ie zeggen: daar ben ik niet bij geweest!' vertelt Bukman. 'Terwille van de eenheid kon Jan Nico de fractie een heel eind meenemen naar zijn eigen standpunt. Wilden ze niet verder, ging hij in zijn eentje door. Eerst je makkers meeslepen tot het niet meer lukt, dat incasseren, en dan verder gaan in je eentje. Dat was deloyaal. Het gedoe van Jan Nico Scholten heeft de positie van de loyalisten ondermijnd. De partij stoorde zich enorm aan die twee.'¹³³

Slechte peilingen en de felle reacties van belangengroepen en vakbonden tegen de bezuinigingen tastten de sfeer verder aan. Sommige CDA-toppers begonnen zich grote zorgen te maken. De tegenwind was wel erg straf. Bovendien was internationaal een nieuwe ijstijd aangebroken. De ene na de andere bejaarde Sovjet-leider werd begraven en het moment van plaatsing van kruisraketten kwam snel dichterbij. President Reagan schetste in maart 1983 een visioen van het einde van de nucleaire bedreiging door de nieuwste snufjes van de technologie: het strategisch defensie-initiatief (SDI). Vooral de bijbehorende truca-gefilmpjes met lasersatellieten die in de ruimte Russische raketten verpulverden, maakten indruk. Zo niet in Europa, dan toch wel bij de militairen in Moskou.

Reagan leek te streven naar een wereld waarin de atoommacht van de Sovjet-Unie technisch achterhaald zou zijn. De moeizame onderhandelingen over de raketten werden dan ook taaier en taaier. De positie van Nederland met zijn voorbehoud werd steeds lastiger. Vlak voor de zomer van 1983 wees het kabinet Woensdrecht als basis aan, waar de raketten geplaatst zouden worden, maar het hield vol dat een definitief *ja* nog niet aan de orde was. Voor het CDA was dat maar goed ook, want de fractie was nog steeds verdeeld en ook de ministers De Ruiters en Van den Broek zaten niet altijd op één lijn.¹³⁴

Twee signalen van verandering klonken nu. Het eerste kwam van de denktank van de partij. Vijf jaar na *Gespreide Verantwoordelijkheid*

was de tijd rijp voor zelfonderzoek. Het confronterende beleid van het kabinet gaf aanleiding daartoe: kon dit een herkenbare, christen-democratische invulling krijgen in plaats van te blijven steken in een louter neo-liberale aanzet? Rabobank-manager Herman Wijffels en Hans Borstlap werden aan het schrijven gezet. Borstlap was inmiddels bij het Wetenschappelijk Instituut vertrokken en zat op het Torentje als adviseur van Lubbers en *trait d'union* tussen De Koning en de premier. Wijffels en hij probeerden een grensverleggend stuk te maken. 'We hadden een missie: rapporten schrijven over thema's waar het écht om gaat. Hij, een katholieke boerenzoon uit Zeeland, en ik, een gereformeerde jongen uit Amsterdam. Dat is een mooie ervaring: over grenzen heen écht maatjes ontdekken. In je grondhouding, gewoon je intuïtie. Aan een half woord hadden we genoeg.'

Kern van hun analyse was het waarom van de hardnekkigheid van de werkloosheid. Ook als de economie aan de beterende hand zou zijn, was dat probleem niet zomaar verdwenen. Ze zagen een oplossing als 'de verbroken samenhang tussen cultuur, economie en politiek' bij de bestrijding van de werkloosheid hersteld zou worden, want 'wat zich in eerste instantie thans als een financieel-economisch vraagstuk aandient, kan niet blijven steken in een financieel-economische beschouwing'. Daarvoor waren de grote overheidstekorten, de 800 duizend werklozen en het dreigend uitgerangeerd raken van grote groepen te fundamentele problemen gebleken. Ze noemden hun stuk daarom *Over de crisis in onze samenleving*. Na consultatiegesprekken werd de titel nog scherper *Werkloosheid en de crisis van onze samenleving*.

'Dat rapport was van belang,' onderstreept de chef van het Wetenschappelijk Instituut, Oostlander. 'De werkloosheid was een enorm probleem en het CDA moest maar eens laten zien waar het voor stond. Geen mooiweerp partij. Het stuk wees wegen voor hervorming van de verzorgingsstaat. Wijffels was als man voor deze nota een vondst: een verlichte ondernemer die goed samenwerkte met Borstlap.'

Hun stuk werd de intellectuele basis voor het partijbestuur om de leden te mobiliseren. Een partijcommissie die het politieke kader voor de komende jaren schetste, pikte de hoofdthema's op. Een levendige discussie ontstond over de aanpak van de werkloosheid. Dat zou moeten gebeuren door herverdeling van werk, door werken met behoud van uitkering, door sanering van de overheidsuitgaven en herstel van de economische groei. De neiging om alles van de overheid te eisen zonder zelf maatschappelijk betrokken te zijn, kwam ook als thema naar voren. De politiek dreigde de afvalbak van de *ik-cultuur* te wor-

den. Alle taken waaraan burgers individueel geen boodschap hadden, werden bij de overheid gedumpt. De werkloosheid was in de kern een uiting van ditzelfde gebrek aan solidariteit en van de druk van een overbelaste overheid op de economie. Het was zowel een sociaal-economisch probleem als een mentaal en cultureel falen van de samenleving. Dit vereiste een krachtig financieel beleid en een culturele trendbreuk naar een nieuw besef van verantwoordelijkheid. 'Die boodschap was niet niks. Niet afbreken, maar herinrichten,' vat Oostlander samen.

Het tweede signaal dat het in het CDA menens was, kwam van de nieuwe ministers Wim Deetman en Elco Brinkman. Hun naaste medewerkers hadden in de lente van 1983 met denkers van de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid een beleid verkend van meer dan alleen begrotingssanering. Dit opstapje bracht Deetman en Brinkman ertoe door te praten over hoe het verder moest met het CDA, met het kabinetsbeleid en hun inbreng daarin. Was het CDA wel duidelijk? Was de top voldoende eensgezind en toekomstgericht? Kreeg de nieuwe generatie genoeg ruggensteun voor hun stevige beleid? Waarop moesten zij zich de komende jaren richten? De perschef van Onno Ruding, oud-journalist Hans Hillen, zette hen in juli ertoe aan structuur te brengen in het contact. Ze zochten enkele geestverwante generatiegenoten bij elkaar en vormden een soort denktank. 'Het was een netwerk zoals de drie partijen hadden gekend. Deze groep was de eerste waarin ik meteen merkte dat afkomst geen rol meer speelde. Het was de generatie die eraan kwam,' vertelt Willemien van Montfrans, de burgemeester van Veere en sleutelfiguur uit de Bestuurdersvereniging van het CDA, het belangrijkste interne lobbyorgaan van de partij.

Het netwerk was breed. Deetman fungeerde als informele voorzitter. Behalve Brinkman en Hillen namen ook andere politici en bestuurders in opkomst deel. Zoals partij-penningmeester Ad Veenhof, al bekend als actief rechtstreeks CDA-lid in de fusieperiode, Jef Pleumeekers, de nieuwe sterke man van CDA-Limburg, zijn streekgenoot en Kamerlid René van der Linden, de Brabantse gedeputeerde Jan de Geus, de hoogleraar en financieel expert Peter Boorsma en Willemien van Montfrans. Zij bespraken hoe ze de koers van het CDA konden beïnvloeden en gezicht konden geven. Ook stemden ze onderling af welke accenten in spreekbeurten, interne discussies en partijorganisaties zouden worden uitgedragen. De volharding met werk boven inkomen en modernisering van de partijorganisatie kwamen snel naar voren. Ook over het gezin, de zuinige overheid, werk herverdelen en res-

pect voor het leven en de natuur schreven zij onderling notities waarmee zij de koers en aanpak van het CDA richting wilden geven.¹³⁵

De meesten van hen ergerden zich aan de afstandelijke manier waarop Lubbers leiding gaf, Hans Hillen voorop. Anderen, zoals Deetman, richtten hun pijlen op de Kamerfractie, waar oud-bewindslieden van de jaren zeventig Bert de Vries regelmatig tot halfhartige steun voor het kabinet brachten. Termen als ballentent en paleisrevolutie plachten dan te vallen.

Wat het netwerk verenigde was de zorg om het politiek gehalte van het CDA, het gebrekkige elan. En elan was nodig om het stevige beleid uit te dragen. Gebeurde dat niet – of te laat – dan vreesden zij de kastanjes uit het vuur te mogen halen voor Nijpels' VVD en zelf intussen afgebrand te raken. Of zij mochten de sanering doorvoeren met de vruchten waarvan de PvdA vervolgens 'Sinterklaas spelend' aan de haal zou gaan. Alleen een inhoudelijk vernieuwd en vernieuwingsgezind CDA, dat ook buiten zijn traditionele kringen durfde te treden, kon dit verhinderen.

Elco Brinkman: 'Wij zagen dat de mensheid aan het veranderen was. We hebben heel vaak tegen elkaar gezegd – ook Lubbers en ik – dat je je niet alleen kunt concentreren op de Veluwe en Zuidoost-Brabant. Je kunt je ogen niet sluiten voor de uitingsvormen van een moderne wereld. Je kunt je beter afvragen hoe je je energie kunt richten om greep te krijgen op die nieuwe ontwikkelingen, op nieuwe technieken en dán je eigen verhaal houden. Als je er geen greep meer op hebt, zit je straks in een beschermd reservaat.' Daarmee vertolkte Brinkman de vrees voor de spanning tussen het traditionalisme van de oude bloedgroepen en de noodzaak voor het CDA te overleven door te vernieuwen. Die spanning overwinnen vond het netwerk van vitaal belang, al was het maar om zelf te overleven.

Voorzitter Bukman en secretaris Smits probeerden ook beweging in de partij te krijgen. De fusieperikelen waren voorbij en de politieke labiliteit van 1981-1982 toch ook? Ze kregen echter de indruk dat de partij bleef hangen bij oud zeer. De samenstelling van partijorganen was daar vaak de oorzaak van. 'De oude partijen wilden hun eigen club er bij de fusie goed laten uitkomen. De onderhandelaars hadden in het dagelijks bestuur geen nieuwe mensen neergezet, maar *waakhonden van weleer*. Dat leverde razend moeilijke discussies op over kandidaatstellingen en de verdeling tussen de bloedgroepen. Het was vaak geëmmer, maar ik denk dat het de consolidatie heeft bevorderd dat het voor de achterbannen herkenbare mensen waren gebleven.'

zegt Bukman. Het nam niet weg dat hij in een discussienota over de partijorganisatie voorstelde vervroegd afscheid te nemen van de boedelverdeling tussen de bloedgroepen, die bij de fusie in een protocol was vastgespijkerd.

Smits had vooral zorg om de manier waarop het CDA naar buiten trad en overkwam. 'We zaten in een glijvlucht naar beneden. Door de verdeeldheid was ons imago slecht. Er heerste defaitisme bij iedereen.' De partijsecretaris zette na de zomer zijn pet van campagneleider weer op en schreef een scherpe notitie over het ontbreken van strategisch inzicht en permanente campagne in het CDA. Het gebrek aan fierheid, zelfvertrouwen en interne mobilisatie stond daarin centraal. Smits gaf zijn stuk een bijbelse titel, een opwekking aan het volk Israël in de woestijn: *Het kleeft dat gij draagt is niet versleten*. Uit het boek Deuteronomium, hoofdstuk 8, het vierde vers.

Het stuk wond er geen doekjes om. Kader en aanpak van het CDA waren blijven hangen in de patronen en denkwijzen van de jaren zeventig, schreef Smits. In oude verdeeldheden, 'zaken die grif door de pers worden opgepikt en zich electoraal negatief vertalen voor het CDA'. De politieke leiding was niet helder en gebrek aan steun uit de Kamerfractie voor het kabinetsbeleid verhoogde de onduidelijkheid. En: 'Tot op heden zijn er geen afspraken gemaakt over wie de rol van de politiek leider van de partij moet vervullen en aan de hand van welke criteria gekomen moet worden tot de keuze van een politiek leider en wie in de schaduw hiervan "opgekweekt" moet worden om, na tot volle wasdom te zijn gekomen, het estafettestokje soepel te kunnen overnemen.' Deze zin zou griezelig vooruitziend blijken, tot en met dat estafettestokje als zodanig.

Smits sneed ook de deconfessionalisering aan, bron van een minderwaardigheidsgevoel dat in het CDA na de neergang in de jaren zeventig was blijven hangen. '*Frappez, frappez, toujours!* Als het maar vaak genoeg herhaald wordt gaan we het zelf ook nog geloven,' zei hij over de trend tot ontzuiling. Hij wees op drie tegenkrachten: de ruime meerderheid in de Nederlandse samenleving die door christelijke waarden en normen aangesproken blijft, de etnische minderheden en het feit 'dat iedereen erkent dat het zó in Nederland niet langer kan en dat we terug moeten'. Het kabinetsbeleid moest als een succes worden verkocht. 'Niet te veel nadruk leggen op onvermijdelijkheid, coalitiecompromissen, etc.' Dat bracht Smits tot eisen aan de verbetering van het CDA. Voorop de eensgezindheid van de beginselpartij die ook volkspartij wilde zijn. 'Geen nuancerings op voorhand. Die ontdek-

kingstocht komt later.' Het CDA moest het kabinet-Lubbers naar zich toe halen, juist omdat het controversieel durfde te zijn. 'Politiek is het doen van keuzen. Dit kabinet is zo'n keuze. Het CDA als grootste coalitiepartner kan de rol voor zich opeisen de architect en hoofdaannemer te zijn van dit beleid.'

Er moesten tien herkenbare kernpunten komen: 'tien geboden van het CDA'. Steenkamp had school gemaakt. Met die kernpunten was profileren en discipline mogelijk. Ook de politieke leiding moest discipline leren aanvaarden. 'Lubbers, alhoewel minister-president, zal meer de rol van CDA-voorman moeten gaan spelen; sterker moeten inspelen op de tien geboden van het CDA en sterker aanwezig zijn op (partij-)bijeenkomsten.' Hij moest uitstralen partijleider te zijn, maar 'de in de CDA-vijver aanwezige kweek (moet) zo optimaal mogelijk worden ingezet, waarbij voor elke vooraanstaande CDA-politicus moet worden bekeken op welke wijze hij kan worden ingezet'. Een alleenvertoningsrecht zou Lubbers niet krijgen, zijn opvolging moest al worden voorbereid.

Smits' slotvoorstel was een najaars schoonmaak. Jong bloed en creativiteit moesten binnenstromen in de bestuursorganen. Voor deze doorspoeling en inhoudelijke disciplineren, ook van de top, moest het kader worden gemobiliseerd. Per regio zouden kaderleden, bewindslieden en Kamerleden intensief met elkaar contact moeten leggen, 'opgewekt worden tot een nieuw elan, door onder meer de bestuurlijke reorganisatie aan te kondigen en de nieuwe herkenbare politieke koers te presenteren'.

Smits besprak zijn notitie en de noodzaak van permanente campagne met de lieden, die hij als smaakmakers ervoer: Lubbers, De Koning, Bukman, Ruding, Veenhof en de voorlichters van de fractie. Lubbers trok zich de kritiek op zijn optreden wel aan. 'Ruud zou een aantal politieke thema's meer inzetten. Dat is gelukt. Ik deed opinieonderzoek naar wat er leefde. We wisten precies hoe CDA-stemmers dachten. We kwamen er achter dat onder de NRC-lezers nogal wat PvdA-kiezers zaten, die een beetje rechts van die partij opereerden en de aanpak van Ruding sympathiek vonden. Onno was razend populair bij de wegzwevers van de PvdA. Zorgde ik ervoor dat hij door de NRC werd geïnterviewd. Dat leverde veel meer op dan elke krant Lubbers te laten interviewen.' Ook Smits' idee van mobilisatiemeetings werd uitgevoerd. Het partijkader in de regio's en de media gingen er massaal naar toe.

Er gebeurde nog iets dat in *het Kleed* was aanbevolen: een flinke verjonging. 'Heel snel doorspoelen. We moesten gaan werken aan carrië-

replanning, want we hadden jong en nieuw kader nodig. Piet Bukman en ik hebben gesprekken gevoerd met mensen van wie we wisten dat ze *in* waren,' vertelt Smits. Daar hoorden heel wat leden van het netwerk rond Brinkman en Deetman bij. Echter niet penningmeester Ad Veenhof. Hoe goed hij ook was in de financiële sanering van de partij, in zijn artikelen in de pers en in zijn optreden in het land, hij kreeg weinig voet aan de grond, vertelt Smits. 'Hij werd gewantrouwd door Ruud. Hans Hillen en Ad Veenhof waren vier handen op één buik. Lubbers had een moeilijke verhouding met Hillen, die twee lagen elkaar niet.'

Terwijl de CDA-top aan eensgezindheid en carrièreplanning werkte, groeide in de Kamerfractie de spanning met het duo *Stef en ik*. Jan Nico Scholten bleef zich apart opstellen, sprak bijvoorbeeld een demonstratie toe tegen het beleid van het kabinet bij de rakettenkwestie. 'Ik denk dat hij geleefd heeft met een *idée fixe*: ik ben de grote profeet. Het volk moppert wel, maar ik heb gelijk en dat zal ik bewijzen. Het duo opereerde geïsoleerd en dwong weinig waardering af in de partij. Bert de Vries leed eronder,' nam Ries Smits waar. De fractie kon het niet langer aanzien hoe De Vries fijngemalen dreigde te worden tussen zijn wil tot duidelijkheid en de wens zijn club bijeen te houden. 'Als Bert werd aangevallen zei men: hij is een gereformeerde hark, maar wel ónze hark. En daar blijf je met je poten vanaf. Dat zeiden de katholieken net zo goed als de anderen,' lacht Gerrit Gerritse.

Uiteindelijk viel op 6 december 1983 de bijl, bij een stemming over 'de zoveelste inbreuk op het protocol'. Scholten en Dijkman verloren de laatste handen boven hun hoofd. 'Sytze Faber en Jan Buikema zaten in een hoek in de fractiekamer, ik zag ze aarzelen om met de fractie mee te stemmen. Dat deden ze uiteindelijk wel en daarmee was het politieke lot van Scholten en Dijkman bezegeld. Een dag later deelden ze mee dat zij de fractie zouden verlaten,' herinnert Schinkelshoek zich.

Het had gewerkt dat nu iemand de fractie leidde, die voor niemand onderdeed in gereformeerde steilheid. Zolang het loyalisme een gegeven was, hadden Aantjes en Lubbers elk op hun manier de meningsverschillen proberen af te dekken. Nu van loyalisme geen sprake meer kon zijn, was verstrakking door Bert de Vries wel zo effectief. De Vries ziet dat zelf ook wel. 'Je kunt beter een antirevolutionair leiding laten geven aan een fractie, waarin die broeders de lastigen zijn.' Smits zegt: 'Lubbers had de naam een linksgerichte antenne te hebben. Die had Bert niet. Ruud had van nature de neiging de verschillende standpunten tot een compromis te bakken. Hij ging met het verschijnsel loyalisme wat minder consequent om dan Bert.'

Het zelfvertrouwen van de fractievoorzitter groeide. Ook de premier signaleerde dat. 'De Vries is geleidelijk aan een echte fractievoorzitter geworden. Bert de Vries ging een rol spelen, maar het primaat lag bij mij. Ook omdat Steenkamp en Van Agt weg waren. Jan de Koning was in deze jaren de nummer twee.' Het paste goed bij de wijze waarop De Koning onopvallend de regie kon voeren. Bert de Vries' belangrijkste steunpilaar in het kabinet was immers Jan de Koning. 'Die rol van De Koning was goud waard. Lubbers kon schitteren door Bert de Vries in de fractievoorzittersrol, maar ook door De Koning. Wat Bert deed richting de fractie, deed De Koning richting partij en kabinet. Tussen hen twee bestond intensief contact,' vertelt Schinkelshoek. 'Bert is altijd een beetje grijzig gebleven, maar heeft zich gaandeweg ontwikkeld tot een politicus van statuur. Hij maakte aan de lopende band doelpunten, maar hij was geen sterspeler. De Vries was de schoffelaar, een sjouwer. Hij stond er door zijn relatieve onzichtbaarheid. Als Bert een doelpunt maakte, zag je het net niet bollen.'

Ook in het kabinet waren de teugels aangetrokken. Het herstel van de economie vergde een strakke hand. De meest zwartgallige vooronderstellingen vormden meestal het uitgangspunt van rekenmeester Ruding, als hij zijn collega's aanpakte. Voor noodsituaties had hij zelfs een rampenscenario voorhanden in het regeerakkoord, een feit waaraan hij graag herinnerde. Jan de Koning kon in de zomer van 1983 toepassing van dat scenario voorkomen. Hij steunde extra ingrepen in de sociale zekerheid die de lasten op arbeid moesten verlagen. Brinkman en Deetman steunden De Koning omdat zij daarmee konden voorkomen dat er een extra golf ingrepen over hun begrotingen zou spoelen. Zo kon Lubbers de ministers op één lijn brengen. De arbeidskosten konden verder omlaag. Dat was hard nodig omdat de recessie al meer dan 800 duizend mensen hun baan kostte. De operatie van het kabinet voor het jaar 1984 werd door Zijlstra's opvolger als Bankpresident, de PvdA'er Duisenberg, genoemd. Hij noemde het 'een breuk in de trend van een voortdurend stijgend tekort', zelfs 'gigantisch' en 'een mijlpaal' dankzij de tegelijk dalende lastendruk.¹³⁶

Meest opvallend onderdeel ervan was een korting op alle inkomens uit de publieke sector. Ambtenaren, semi-ambtenaren, trendvolgers en uitkeringstrekkers moesten alle 3,5 procent inleveren. Deetmans korting op het loon van onderwijsmensen had school gemaakt. Oostlanders woorden werden bewaarheid: 'De lijn was: we gaan er geen doekjes om winden, we gaan diep ingrijpen in de verzorgingsstaat. We gaan het zeggen zoals het is.' Toen de Britse premier Thatcher van

Lubbers een toelichting kreeg op de aanpak van zijn kabinet was ze *flabbergasted*. Ironisch zei ze: 'Bent u heus van plan de salarissen van uw ambtenaren met meer dan drie procent te verlagen? Dat is rampzalig... U gaat mijn reputatie als Iron Lady ruïneren.'²¹³⁷

De herfst stond bol van ambtenarenacties. Op een onbewaakt ogenblik meldde Lubbers op tv dat het kabinet de bonden tegemoet wilde komen en de korting tot 3 procent zou beperken. De overige leden van het kabinet wisten van niks. Een reservepotje voor die concessie had Ruding niet. De CDA'ers die de harde lijn hadden gesteund, waren verbolgen, weet Hans Hillen, vooral Ruding was giftig. 'Onno had de volle dekking van de coalitie-aanvoeders in het kabinet, De Koning en Gijs van Aardenne, én van Wim Deetman en Elco Brinkman, de krachtfiguren van de *spending departments*. Dus dat tikte stevig aan. De zware jongens vonden allemaal dat het beleid strak moest worden doorgezet: dit kabinet zou het roer omgooien!'

Deze zet van de premier was geen *slip of the tongue*. Het was een voortzetting van zijn benadering ten tijde van de entente met Albeda tegenover *Bestek '81*. Na Lubbers' steun voor pogingen met de PvdA door te pakken en – toen dat flopte – met het CDA-VVD-regeerakkoord, schoof hij weer op naar zijn vroegere *draagvlakbenadering*. Dat werd nog eens zichtbaar tijdens het najaarsoverleg dat het kabinet in de Stichting van de Arbeid met bonden en werkgevers voerde. Lubbers was vergezeld door 'de zware jongens'. Dat de ambtenarenkorting van 3,5 procent tot 3 procent beperkt bleef, maakte in het overleg weinig indruk. De vakbonden waren mordicus tegen en kwamen met een tegenbod. 'Wim Kok stelde voor te lappen. Zij zouden een premieverhoging aanvaarden, als de korting van de baan was. Zonder compensatie in de lonen, dan klopte de overheidskas immers ook,' weet Hillen

Dat leek aantrekkelijk: het jaar na het akkoord van Wassenaar zou het kabinet opnieuw consensus met de sociale partners bereiken. Bovendien zou Den Uyls oppositie de wind uit de zeilen worden genomen door dit beeld van vakbondsleider Kok op één lijn met CDA en VVD. Lubbers schorste voor beraad in de ministersdelegatie. 'En wat gebeurt? Ruud stelt voor de lijn van Kok te volgen. Daar zou een aanzienlijke draagvlakverbreding voor het kabinetsbeleid in zitten en het nettoresultaat was hetzelfde. Zoiets was mooi meegenomen. Jan de Koning en Van Aardenne vielen dwars over hem heen: Geen sprake van! Die stap zou de inbreuk van dit kabinet op de gedurige lijn van zwaardere lasten op arbeid afkappen. Jan en Gijs eisten doorzetten. Wim Deetman, Onno uiteraard ook, stond daar vierkant achter. Lub-

bers' neiging tot conflictvermijding kon zo tegengas krijgen,' vertelt Hillen.

Er werd niet gelapt. Deetman voelde er niets voor dat zijn onderwijskorting achteraf gedesavoueed zou worden. Met hem zag De Koning er weinig in de verlaging van arbeidskosten te laten mislukken. Dan werden elders nog extra bezuinigingen elders noodzakelijk ook. En Ruding zag de bui al hangen: eerst geen rampenscenario en dan nu premieverhogingen over de hele linie. Zo kon hij forse reductie van het tekort wel vergeten. Draagvlak was mooi, maar krachtig beleid nog mooier. Lubbers had weer even zijn eigen loyalist mogen spelen, de marges verkend, tot De Koning vond dat het welletjes was. Dan maar geen sociaal akkoord.

Met deze ingreep van De Koning was de najaarsschoonmaak compleet. De partijorganisatie en het kader werden gemobiliseerd. De eigen filosofie was bij de tijd gebracht. Scholten en Dijkman waren opgestapt. Jan Nico Scholten sloot zich na een tijdje bij de PvdA aan. En dat na jarenlang anderen in de ARP en het CDA de maat te hebben genomen over hun gebreken in evangelische zuiverheid. In het voorjaar van 1985 stapte de alleen achtergebleven Stef Dijkman over naar de PPR. Wat Dries van Agt 'de interne sanering van het CDA' noemde, leek voltooid.

Niet alleen de ijzeren dame van Downingstreet 10 liet zich verblinden door de kracht die van de nieuwe CDA-koers afstraalde. *Time-magazine* beschreef Lubbers als *Ruud Shock*. Bij hun optredens in het land voelden bewindslieden dat een vonk oversprong. 'In de zalen merkte je iets van een stille bewondering. Hè, hè, ze flikken 't toch maar. Vakministers hadden wel problemen, met de vereniging van bejaardenoorden of boeren, maar over het algemeen was de teneur: hadden ze dat maar eerder gedaan. Dat sfeertje kreeg vleugeltjes,' geniet Elco Brinkman nog na.

Op één van de regiobijeenkomsten om het kader te mobiliseren kreeg de premier aan het slot een onderscheiding van de plaatselijke fruittelersfanfare omgehangen: de *Orde van de Gouden Kersenpit*. Verlegen en melig tegelijk zuchtte Ruud Lubbers na de ceremonie in de per ongeluk open gebleven microfoon: 'Kersenpit... wat een vak.'

Noten

- 1 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992; blz. 89 (hierna: Zijlstra)
- 2 Zijlstra, blz. 102
- 3 *De Groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker, 1980; blz. 26 (hierna: Groei)
- 4 Zijlstra, blz. 133
- 5 Idem
- 6 *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formatie*. R. Stevens, L. Giebels, P. Maas (redactie), Nijmegen/Den Haag, 1994; blz. 149 (hierna: Formatiedagboeken)
- 7 Formatiedagboeken, blz. 155
- 8 Groei, blz. 32
- 9 Idem, blz. 58
- 10 J.P. Rehwinkel, *De Minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle, 1991; blz. 148 (hierna: Rehwinkel 1991)
- 11 Zijlstra geeft deze analyse voedsel, blz. 170-171
- 12 Idem, blz. 173
- 13 Groei, blz. 60
- 14 Idem, blz. 59
- 15 Idem, blz. 37
- 16 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. Den Haag, 1992; blz. 66 (hierna: Verkuil)
- 17 Groei, blz. 62; *CDA Jaarboek 1993-1994*, Den Haag, 1993; blz. 131 (hierna: Jaarboek '93-'94)
- 18 *De Unie waarin we ons thuis voelden*. A.J. van Dulst (redactie), Den Haag, 1980; blz. 111
- 19 Jaarboek '93-'94, blz. 131
- 20 Groei, blz. 63
- 21 A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*. Baarn, 1989; blz. 103 (hierna: Joustra 1989)
- 22 Groei, blz. 56 en 62
- 23 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *Elseviers Magazine*, 16 oktober 1976; Groei, blz. 194; *de Volkskrant*, 4 oktober 1951; *De Nieuwe Linie*, 16 mei 1964; *Vrij Nederland*, 25 december 1976; *Haagse Post*, 19 april 1972; *De Tijd*, 1 april 1972; Verkuil, blz. 72.
- 24 J. Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek*. Amsterdam, 1995; blz. 165 (hierna: Stam)
- 25 Stam, blz. 28 en 33. Ritzen schafte deze democratisering af zodra het CDA niet meer meeregeerde.
- 26 J. Blokker, *de Volkskrant*, 14 oktober 1995, over: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*. Boom, 1995.
- 27 Groei, blz. 42
- 28 Verkuil, blz. 85
- 29 Groei, blz. 161
- 30 Jaarboek '93-'94, blz. 133-34

- 31 Idem, blz. 132
- 32 Formatiedagboeken, blz. 203-04
- 33 Groei, blz. 161
- 34 Idem, blz. 71
- 35 Verkuil, blz. 101
- 36 Idem, blz. 73
- 37 Idem, blz. 115
- 38 Rehwinkel 1991, blz. 153
- 39 Jaarboek '93-'94, blz. 135
- 40 Formatiedagboeken, blz. 216-17 en 269
- 41 Formatiedagboeken, blz. 262-63
- 42 De journalist Henry Faas is destijds bij het verkeerde voormalige Duitse strafkamp in Drenthe op zoek geweest naar bevestigingen van informatie die hij had gekregen. H. Faas, *Termieten en muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek*. Amsterdam (1988); blz. 162-63
- 43 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; blz. 84 en 91-92
- 44 Groei, blz. 95
- 45 Document D 28/74, 12 maart 74
- 46 *Documentatie Verkiezingen* 1974, blz. A2-A3
- 47 C. Romme, *Katholieke Politiek*, augustus 1953, blz. 63
- 48 J. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht*, Amsterdam, 1978; blz. 181-182
- 49 Zijlstra, blz. 242-244
- 50 *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag (1976); blz. 16 (hierna: Woudschoten)
- 51 *Gerede Twijfel*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1973; blz. 28-29
- 52 Woudschoten, blz. 18 en Verkuil, blz. 146
- 53 Groei, blz. 123-24
- 54 Woudschoten, blz. 39-40
- 55 Groei, blz. 123-24
- 56 Groei, blz. 194
- 57 Woudschoten, blz. 97
- 58 Groei, blz. 137
- 59 Groei, blz. 132
- 60 Woudschoten, blz. 107-09
- 61 Woudschoten, blz. 135
- 62 W. Fortuyn, *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983; blz. 184
- 63 Rehwinkel 1991, blz. 152-153. Zie voor eenzelfde recente PvdA-analyse: J. van den Berg en R. Bouwman, *Rottenbergs Den Uyl-mythe*, in: *Socialisme en Democratie*, 11-1997.
- 64 Rehwinkel 1991, blz. 116-17 en 119
- 65 *Niet Bij Brood Alleen*, CDA, 1976; blz. 8
- 66 Verkuil, blz. 170 en 288. Begin oktober 1976 meldde *Elsevier* dat Biesheuvel met 18 procent de polls aanvoerde.
- 67 Zijlstra, blz. 253; Verkuil, blz. 170
- 68 Joustra 1989, blz. 147
- 69 Groei, blz. 146
- 70 Joustra 1989, blz. 148. Het verhaal daarin dat KVP-minister Ruud Lubbers onthutst vernam van ARP-leider Aantjes hoe de uiteindelijke uitkomst van de lijsttrekkersdiscussie binnen de KVP was, en dat *en plein public* op een trap in de Tweede Kamer, komt ons sterk voor.
- 71 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *HP/De Tijd*, 1 maart 1996; *Nijmeegs Dagblad*, 7 juli 1971; *Elsevier*, 11 maart 1972 en 29 maart 1975; *de Volkskrant*, 3 januari 1981; J. Tromp, *Voor de dwel niet bang*, blz. 171-72; *Haagse Post*, 29 maart 1975; *Trouw*, 2 maart 1996; *De Tijd*, 22 oktober 1976.

- 72 M. Matalin en J. Carville, *All's fair. Love, War and running for President*, New York, 1994; blz. 173 (hierna: Matalin)
- 73 Verkuil, blz. 180
- 74 *Trouw*, 26 mei 1977
- 75 *Trouw*, 24 februari 1996
- 76 *Trouw*, 17 februari 1996
- 77 *Winkler Prins Encyclopedisch Jaarboek 1978*, Amsterdam/Brussel, 1978; blz. 208
- 78 *Trouw*, 2 december 1995
- 79 *Trouw*, 25 november 1995
- 80 Verkuil, blz. 190. Dat hij deze drie ministers 'tweede keus' noemt, is verwonderlijk. Hun rol in dit kabinet en volgende kabinetten bewees dat zij politieke zwaargewichten waren verzeleken met Boersma en de (ook gevraagde) bestuurlijk onervaren Goudzwaard.
- 81 Verkuil, blz. 187
- 82 J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer, 1988; blz. 53 (hierna: Toirkens)
- 83 *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, 1978; blz. 20-23
- 84 Groei, blz. 167
- 85 H. Schmidt, *Menschen und Mächte*, Berlijn, 1990; blz. 90 (hierna: Schmidt)
- 86 Schmidt, blz. 231
- 87 Joustra 1989, blz. 151-52
- 88 Stam, blz. 103-04
- 89 *NRC*, 4 april 1996
- 90 Schmidt, blz. 232
- 91 *Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Atlantische Commissie, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1987; blz. 123 (hierna: Kernwapens)
- 92 H.J. Neuman, *Het voorbehoud*. Nijmegen, 1984; blz. 15-17
- 93 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, Amsterdam, 1990; blz. 342
- 94 *Het succes van Lubbers*, J.J. Lindner (redactie), z.j.; blz. 72 en 83
- 95 Kernwapens, blz. 142 en *Trouw*, 21 december 1979
- 96 Toirkens, blz. 60-63
- 97 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Joustra 1989, blz. 31, 36, 134, 151 en 259; *Elsevier*, 9 februari 1974 en 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 10 augustus 1974; *Trouw*, 30 december 1975; *De Tijd*, 6 mei 1977; *Haagse Post*, 25 november 1978; *NRC*, 4 november 1989 en 4 november 1993; *HP/De Tijd* van 12 november 1993
- 98 Dagboek P.G. Kroeger, 31 oktober 1979
- 99 *Trouw*, 25 november 1995
- 100 Joustra 1989, blz. 175
- 101 Groei, blz. 174 en Verkuil, blz. 217
- 102 *Trouw*, 25 november 1995
- 103 Aantekeningen P.G. Kroeger van AB-CDJA 10 januari 1981
- 104 Dagboek P.G. Kroeger, 14 mei 1981
- 105 Idem, 15 mei 1981
- 106 Idem, 26 mei 1981
- 107 *De Telegraaf*, 27 mei 1981
- 108 H. Nietsch, *Leerling en meester*, Amsterdam, 1993; blz. 157 (hierna: Leerling)
- 109 Deze en andere citaten uit deze kabinetsformatie komen uit de aantekeningen t.b.v. de notulen van de CDA-fractie, die door P.G. Kroeger werden gemaakt, alsmede uit diens dagboeken van die maanden
- 110 Zijlstra, blz. 247
- 111 Verkuil, blz. 227
- 112 Leerling, blz. 154
- 113 Dagboek P.G. Kroeger, 10 fe-

bruari, 3 maart en 23 maart 1982. Banenplanmaker Ritzen trachtte op de valreep via de politiek assistent van CDA-staatssecretaris van Onderwijs Deetman greep te herwinnen. Tevergeefs. Een kennismakingsgesprek werd door de val van het kabinet doorkruist

114 Zie ook wat de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, George Shultz, over deze fase meldt in zijn memoires (blz. 272 en 292). George P. Shultz, *Turmoil and Triumph*, New York, 1993

115 Dagboek P.G. Kroeger, 11 juni 1982; Stam, blz. 111

116 Leerling, blz. 154

117 Joustra 1989, blz. 239

118 Leerling, blz. 153

119 Dagboek P.G. Kroeger, 13, 14 en 15 juli 1982

120 Toirkens, blz. 156

121 Leerling, blz. 154-55

122 *Vrij Nederland*, 26 december 1987

123 Dagboek P.G. Kroeger, 13 oktober 1982

124 Leerling, blz. 154-55

125 Dagboek P.G. Kroeger, 25 en 26 oktober 1982

126 Stam, blz. 111 en 113-14

127 Leerling, blz. 155

128 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit de overdenking die ds C.A. ter Linden hield tijdens de dienst ter nagedachtenis van Jan de Koning in de Kloosterkerk in Den Haag, 14 oktober 1994; *Haagsche Courant*, 10 oktober 1994; ANP, 11 oktober 1994, *Elsevier*, 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 29 september 1990; *de Volkskrant*, 11 maart 1989; *De Gelderlander*, 10 oktober 1994

129 Embargo-exemplaar Regeringsverklaring 22 november 1982

130 Toirkens, blz. 107 en 142

131 Dagboek P.G. Kroeger, 22 november 1982. De Kamer kortte vervolgens 1,85 procent om de klap tussen hogere en lagere onderwijzerssalarissen verder uit te smeren

132 Joustra 1989, blz. 154-55

133 Scholtens behendigheid bleek nog lang nadien. Jaren na zijn vertrek reisde hij de wereld rond als voorzitter van een anti-apartheidsorganisatie van parlementariërs, ook al was hij allang geen volksvertegenwoordiger meer

134 Kernwapens, blz. 163 en 187-89

135 Notities P.G. Kroeger van de bijeenkomst van 10 november 1983

136 Toirkens, blz. 118-20

137 NRC, 20 januari 1984

138 *De Tijd*, 15 mei 1989

139 M. Metz, *De stranding*, Nijmegen, 1995; blz. 110

140 NRC, 6 april 1984

141 Rehwinkel 1991, blz. 118

142 Toirkens, blz. 125

143 Stam, blz. 112

144 Lubbers en Deetman pasten deze methode ook bij anderen toe, oppositieleider Kok bijvoorbeeld. Hem werd net zo'n logo-loos memo aangeleverd met een analyse van studie-financieringsproblemen om hem te helpen zijn fractiecollega Jacques Wallage koest te houden. Dagboek P.G. Kroeger, 11 december 1987

145 NRC, 13 december 1984

146 NRC, 21 december 1996

147 Kernwapens, blz. 201

148 Dagboek P.G. Kroeger, 11 november 1985; NRC, 1 november 1985

149 P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers-Kok*, Amsterdam, 1994; blz. 75 (hierna: Rehwinkel 1994)

- 150 Dagboek P.G. Kroeger, 23 november 1985
- 151 *CDActueel*, 30 juni 1984
- 152 Persbericht speech Deetman en *CDActueel*, 7 december 1985; *Het Vrije Volk*, 24 december 1985
- 153 Dagboek P.G. Kroeger, 8 en 9 januari 1986
- 154 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 155 Dagboek P.G. Kroeger, 18 april 1985 en 28 augustus 1985
- 156 NRC, 28 oktober 1985
- 157 Dagboek P.G. Kroeger, 7 april 1986
- 158 Idem, 22 april 1986
- 159 Idem, 10 mei 1986
- 160 J. van Thijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet-Lubbers*, Amsterdam, 1986; blz. 245
- 161 NRC, 22 mei 1986
- 162 *HP/De Tijd*, 14 april 1995
- 163 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 164 Dagboek P.G. Kroeger, 1 juli 1986 en 10 januari 1986
- 165 Leerling, blz. 159
- 166 Dagboek P.G. Kroeger, 3 september 1986
- 167 Idem, 2, 3, 9 en 10 juli 1986
- 168 J. Dohmen, *De Vriendenrepubliek*, blz. 59-61
- 169 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Bibeb et al., *Elco Brinkman*, Kampen, 1993, blz. 31 en 39; *HP/De Tijd*, 20 december 1991; *de Volkskrant*, 21 november 1984, 16 februari 1985, 18 november 1989, 12 mei 1990; J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, blz. 141; *Avenue*, september 1993; *Vrij Nederland*, 11 juni 1983, 21 april 1984; *De Tijd*, 20 april 1990; *Haagse Post*, 3 maart 1983; *Het Parool*, 7 oktober 1989; J. Tromp, *Deining aan Zee*, blz. 72.
- 170 Televisieprogramma *De Keuze*, 22 juli 1995
- 171 Stam, blz. 120-21
- 172 Dagboek P.G. Kroeger, 27 november en 1 december 1987
- 173 *Elsevier*, 23 januari 1988
- 174 *Vrij Nederland*, 26 december 1987
- 175 Dagboek P.G. Kroeger, 15 en 24 februari 1988. Dit voorstel kwam trouwens uit *Liberaal Bestek* van de vvd en was eerder door Oostlander met Klop gelanceerd als vorm van versterking van het maatschappelijk middenveld. Deetman blokkeerde dit voorstel omdat hij een duidelijke keuzemogelijkheid ideologisch veel juistere vond: wie openbaar onderwijs wil krijgt dat, maar de Grondwet garandeert terwille van de geestelijke vrijheid aan anderen dan wel het eigen, levensbeschouwelijk onderwijs
- 176 Stam, blz. 112. De ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd om Lubbers en Deetman in deze discussie op één lijn te krijgen: dit idee leverde besparing op, maar was tegelijk een pluspunt voor de studenten
- 177 Leerling, blz. 159
- 178 NRC, 6 juni 1988
- 179 Dagboek P.G. Kroeger, 16 juni 1988
- 180 M. van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*, Amsterdam, 1990; blz. 143-44
- 181 Dagboek P.G. Kroeger, 17 augustus 1989
- 182 Idem, 16 augustus 1989
- 183 NRC, 7 september 1989
- 184 Rehwinkel 1994, blz. 18
- 185 *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen (redactie), Amsterdam, 1996; blz. 218
- 186 Rehwinkel 1994, blz. 115

- 187 NRC, 22 maart 1990
- 188 *Der Spiegel*, nr. 40, 1996; NRC, 10 november 1989; H. Teltschik, 329 *Tage. Innenansichten der Einigung*, Berlijn, 1991; blz. 11-16 (hierna: Teltschik)
- 189 Teltschik, blz. 38
- 190 Idem, blz. 66
- 191 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1992; blz. 69-70 (hierna: Ornstein)
- 192 Dagboek P.G. Kroeger, 19 september 1990
- 193 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam, 1993; blz. 69
- 194 Ornstein, blz. 74
- 195 Rehwinkel 1994, blz. 245-46
- 196 Deze analyse gaf hij vlak voor zijn overlijden in het *CDA-jaarboek 1994-1995*, blz. 98
- 197 Rehwinkel 1994, blz. 122 en 246; Dagboek P.G. Kroeger, 18 maart 1991
- 198 Ornstein, blz. 134
- 199 Rehwinkel 1991, blz. 147
- 200 Dagboek P.G. Kroeger, 28 augustus 1991
- 201 J. van Sinderen en P.M. Waasdorp, *Het aanbodbeleid van drie kabinetten-Lubbers*, in: *ESB*, 21 september 1994, blz. 848-52
- 202 F. de Kam, *Jaarboek Overheidsuitgaven 1995*, deel 1, hoofdstuk 1, 100, Den Haag 1994; blz. 10-16 (hierna: De Kam)
- 203 Rehwinkel 1994, blz. 152
- 204 Rehwinkel 1991, blz. 217-18
- 205 *de Volkskrant*, 10, 15 en 19 februari 1992
- 206 Program van Uitgangspunten van het CDA, 1992, blz. 9
- 207 Brief van L.C. Brinkman aan J. van Gennip van 15 januari 1992
- 208 Brief met bijlage-notitie van R. Lubbers aan J. van Gennip van 6 januari 1992
- 209 Brief van A. Zijderveld aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van 23 december 1991
- 210 Rehwinkel 1994, blz. 22-23
- 211 Idem, blz. 250-252
- 212 Idem, blz. 254
- 213 Dagboek P.G. Kroeger, 27 januari 1993
- 214 *de Volkskrant*, 31 december 1994
- 215 *Trouw*, 27 december 1995
- 216 Het is niet onwaarschijnlijk dat Kok en Lubbers voor de toen actuele technolease-constructies rond Philips en de Rabobank liever een wat dynamischer en plooibaarder niet-fiscalist op die stoel hadden
- 217 Rehwinkel 1994, blz. 135
- 218 De Kam, blz. 10-16
- 219 Joustra 1989, blz. 28
- 220 C. Bremmer, *Van 54 naar 34*, blz. 25-26 (hierna: Bremmer)
- 221 Rehwinkel 1994, blz. 166-69. Overigens liet de Bush-campagne zich wél door John Majors aanpak leiden, terwijl de Clinton-campagne primair de lessen van de blunders van Labour trok. Zie Matalin, blz. 374-78.
- 222 Rehwinkel 1994, blz. 234
- 223 *Jaarboek '93-'94*, blz. 136-37
- 224 *Vrij Nederland*, 25 december 1993
- 225 Memo W. van de Camp aan L.C. Brinkman van 6 januari 1994
- 226 M. Henneman, Logboek CDA-campagne, in: *Met Brinkman op campagne*, Amsterdam 1994 (hierna: Henneman)
- 227 Bremmer, blz. 31
- 228 Idem, blz. 37
- 229 *de Volkskrant*, 7 april 1994

- 230 Idem, 9 april 1994
- 231 Idem, 16 april 1994
- 232 E. van Thijn, *Retour Den Haag*, Amsterdam, 1994; blz. 206 (hierna: Van Thijn)
- 233 *CD-Verkenningen*, nr. 7-8, 1994
- 234 Henneman en ook: *de Volkskrant*, 9 april 1994
- 235 *Vrij Nederland*, 23 april 1994
- 236 Van Thijn, blz. 230. De medicus en PvdA-Kamerlid Rob Oudkerk meldde later (*de Volkskrant*, 16 oktober 1995) dat Hirsch Ballins noodkreet gegrond was. Al was de relatie die deze legde met de gevreesde komst van 'een CDA-loos kabinet' voor Oudkerk een reden tot boosheid geweest, 'het signaal vond ik terecht'. Wat de bezuinigingseis van De Nederlandse Bank betreft: het kabinet-Kok heeft na 1994 18 miljard gesneden. Duisenberg kreeg bijna zijn zin, kortom
- 237 Bremmer, blz. 34
- 238 *de Volkskrant* en *NRC*, 4 mei 1994; zie ook het *Rapport van de Evaluatiecommissie*, de zogeheten 'commissie-Gardeniers', CDA, Den Haag, juli 1994.
- 239 Idem, blz. 25. In deze passage van dit rapport wordt gesteld dat na Bergschenhoek het 'feitelijk onjuiste beeld' was ontstaan 'dat leden van het kabinet de fractieleiding voor een voldongen feit hadden geplaatst'. Niet verklaard werd waarom dit 'onjuiste beeld' vervolgens zo lastig te ontzenuwen of weg te nemen bleek. In dit boek (zie ook Thijs Wöltgens' impliciete relaas in Rehwinkel 1994) blijkt dat dat beeld feitelijk juist was. De eerder aangehaalde uitlatingen van Lubbers op 14 mei 1994 wijzen bovendien in diezelfde richting.